

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ**  
**ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ ИНСТИТУТИ**  
**ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА**  
**УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“Тасдиқлайман”

Тармоқ маркази директори

\_\_\_\_\_ О.А.Хасанов

“ \_\_\_\_\_ ” \_\_\_\_\_ 2015 йил

**“ЧОЛҒУ ИЖРОЧИЛИГИ БИЛАН БОҒЛИҚ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА**  
**АНЪАНАВИЙ ВА ЗАМОНАВИЙ УСЛУБЛАР ” МОДУЛИ БЎЙИЧА**

**ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА**

Малака ошириш курси йўналиши: Чолғу ижрочилиги (турлари бўйича)

Тингловчилар контингенти: Олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари

**Тошкент – 2015**

**Ушбу ўқув-услугий мажмуа** “Чолғу ижрочилиги билан боғлиқ фанларни ўқитишда анъанавий ва замонавий услублар ” фани учун яратилган бўлиб, унда маърузаларни ўрганиш бўйича ўқув дастури, маърузалар матни ва мавзулар бўйича тарқатма материаллар, тест саволлари, атамалар глоссарийси, шунингдек машғулотларда тинглаш учун сараланган мусиқа асарларининг аудио ёзувли компакт-диски жамланган.

**Мазкур ўқув-услугий мажмуа** малака ошириш факультети тингловчилари учун тавсия этилади. Шу билан бирга қўлланмадан ўқитувчилар, илмий ходимлар, аспирант ва тадқиқотчилар, республикада олиб борилаётган санъат соҳасидаги ислохотлар жараёнларига қизиқувчилар фойдаланишлари мумкин.

**Тузувчи:** профессор Қосимов.Р.Қ

**Такризчилар:**

*М.Матёкубов – доцент*

*Р. Самадов – доцент*

Модулнинг ишчи ўқув дастури Олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгашининг 2015 йил 16 июлдаги 4-сонли баённомаси билан маъқулланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

## МУНДАРИЖА

ИШЧИ ДАСТУР .....	4
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ.....	19
1-Мавзу: Муסיқа чолғуларини ўрганишда устоз-шогирд тизими .....	19
2-Мавзу: Анъанавий ўргатиш услубининг замонавийлаштирилиши. Таълим тизимида чолғуларни ўрганиш борасида илғор тажрибалар .....	23
3-Мавзу: Муסיқий таълим тизими ва унда чолғу ижрочилигининг тутган ўрни .....	27
4 - Мавзу: Чолғуларни ўзлаштиришда нота асосида эшитиб ўрганишнинг фарқли томонлари. Миллий асарларни ўзлаштириш (миллий чолғулар)да анъанавий ва замонавий услубларни қўллаш йўллари. Чолғуларда ижрочилик ҳолати ва уни йўлга қўйишнинг амалий аҳамияти.....	30
5 - Мавзу: Ижро дастури ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда яқка машғулотлар масалалари. Гуруҳли ва яқка машғулотларни режалаштириш .	34
6 Мавзу: Ўзбек миллий муסיқа асарлари талқини. Машҳур чолғучиларнинг ва улар яратган услубларни таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари.....	44
АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ.....	60
ГЛОССАРИЙ.....	69

## ИШЧИ ДАСТУР

### Кириш

Мустақиллик даврининг энг муҳим ютуқларидан бири Ўзбекистонда таълим тизимининг ислоҳ қилиниши билан боғлиқдир. Зеро, эркин ва озод Ватанни барпо этиш ва унинг кудратини мустаҳкамлаш учун замонавий ва чуқур билимга эга кадрлар зарурлигини ўз вақтида ҳис этган Президентимиз ташаббуси билан эълон қилинган “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ҳозирги кунда ўз самарасини бермоқда. Мамлакатимизда ҳозирги кунда яратилган таълим тизими кўплаб хорижий мамлакатлар томонидан тан олиниб, ундан андазалар олиниши ва амалиётга татбиқ этилиши мамлакатимиздаги таълим тизимининг муваффақиятини исбот қилади. Таълим тизимини такомиллаштириш ишларини доимий равишда олиб бориш учун имконият яратиб бераётган Қонун ва Дастурга кўра юртимизда таълим муассасалари педагоглари тайёрлашдаги айрим камчиликларни ҳам бартараф этиш даври етиб келди. Зеро, юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Таълим-тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб, биз кўзлаган олий мақсад – озод ва обод жамиятни барпо этиб бўлмас” эди.

Олий таълим муассасалари педагоглари қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизими шу давргача собиқ Совет тизими даврида яратилган тартибда амалга ошириб келинаётган эди. Ҳозирги кунга келиб ушбу тизимни янада такомиллаштириш асосида бозор муносабатларига мослашган янги тизимни ташкил этиш зарурати туғилди. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнда “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сонли Фармони эълон қилинди. замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Мазкур Фармонга кўра янгидан барпо этилаётган тизимда олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари вақонунчилик нормалари чуқур ўрганилиши, жаҳон тажрибасидаги илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳоратнинг шакллантирилиши, таълим жараёнларида ахборот-коммуникация технологияларини кенг қўллашга тайёрлаш, хорижий тилни амалий жиҳатдан мустаҳкам ўзлаштириш, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари билиш, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар кўламини янада кенгроқ ўзлаштириш, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлардан хабардорликни ошириш, педагогнинг касбий компетентлиги ва креативлиги, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларини ўзлаштириш бўйича

билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Ушбу дастур таълим ва тарбия жараёнларини ташкил этиш ва бошқаришнинг меъёрий ҳуқуқий асослари жумладан: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг буйруқлари асосида ишлаб чиқилган. Унда чолғу ижрочилигининг анъанавий ва замонавий турларига оид тарихий маълумотлар, шунинг ижрочиликнинг ривожланиш босқичлари билан боғлиқ маълумотлар берилган.

### **Модулнинг мақсади ва вазифалари**

“Чолғу ижрочилиги билан боғлиқ фанларни ўқитишда анъанавий ва замонавий услублар” **модулининг мақсади:** педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курси тингловчиларини чолғу ижрочилигининг анъанавий ва замонавий йўналишларининг тарихи, уларнинг ривожланиш босқичлари, ижрочиликдаги жанрларнинг турлари ва уларни талқин этишдаги замонавий услублар, ижрочилик ва чолғушуносликдаги айрим муаммоларни аниқлаш, таҳлил этиш ва баҳолаш кўникма ва малакаларини таркиб топтиришдан иборат.

“Чолғу ижрочилиги билан боғлиқ фанларни ўқитишда анъанавий ва замонавий услублар” **модулининг вазифалари:**

-чолғу ижрочилигини ўқитишда анъанавий ва замонавий услубларни ўргатиш билан боғлиқ тарихий манбаларни ўрганиш, таҳлил қилиш, мусиқа чолғулари ва улардаги ижрочилик маҳоратининг ўсиш тенденциясини таҳлил этиш;

-ўзбек миллий чолғуларининг анъанавий кўринишидаги намуналарини ёш ижрочиларга тушунтиришда устозлар ўғитларига амал этиш;

-ўзбек миллий чолғуларининг қайта ишланиши ва такомиллаштирилиши жараёнларига танқидий ёндошган ҳолда таҳлил этиш;

- чолғу ижрочилигининг тарихи ва ривожланиш босқичлари билан боғлиқ янги маълумотларни олий таълим тизимига татбиқ этиш стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишга ўргатиш.

## **Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар**

“Чолғу ижрочилиги билан боғлиқ фанларни ўқитишда анъанавий ва замонавий услублар” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

### **Тингловчи:**

- мусиқа чолғуларининг турлари, таснифи;
- миллий чолғуларнинг пайдо бўлиш жараёни ва такомиллашуви;
- чолғу ижрочилигининг пайдо бўлиши ва ривожланиши;
- чолғу гуруҳларининг шаклланиши ва турлари;
- ижрочиликдаги турли анъанавий ва замонавий услублар ҳақида

**билимларга эга бўлиши;**

### **Тингловчи:**

-ўз касбий фаолият соҳаларида мусиқа чолғуларини ўқитишда ва замонавий услубларни қиёслаган ҳолда уларни тараққиёти билан боғлиқ билимларни қўллай олиш;

-чолғу ижрочилигининг анъанавий ва замонавий турларидаги асосий ютуқларини тарғиб қилиш;

-чолғу ижрочилиги муаммолари ва уларнинг ривожланиш истиқболларини таҳлил қилиш;

-чолғу ижрочилиги билан боғлиқ янги машқларнинг мақом пардалари ва замонавий композиторлар асарларининг ладлари асосида тузиш;

-чолғу ижрочилигидаги анъанавий, замонавий услуб ва тажрибаларни амалиётда қўллаш **кўникмаларини эгаллаши;**

### **Тингловчи:**

-чолғу ижрочилигининг анъанавий ва замонавий тараққиёти билан боғлиқ методик кўрсатмалар ишлаб чиқиш;

-анъанавий ижрочиликдаги эришилган ютуқларни амалда тўғри қўллаш;

-анъанавий чолғу ижрочилигига доир муаммоларни аниқлаш;

-анъанавий чолғу ижрочилиги борасидаги олиб борилган тадқиқотларни танқидий таҳлил этиш;

-анъанавий ижрочилик услублари ва мактабларини такомиллаштириш бўйича таклифлар бериш;

-анъанавий чолғу ижрочилиги тарихи ва тараққиётига тегишли маълумотлар чоп этилган манбаларни баҳолаш ва умумлаштириш **малакаларини эгаллаши;**

### **Тингловчи:**

-чолғу ижрочилигини устозона услубларига таяниш билан боғлиқ ютуқларни қўллашда намуна кўрсатиш;

-чолғу ижрочилиги билан боғлиқ янги маълумотлар асосида ўқув жараёнини ташкил этиш;

-олинган янги билимлар асосида таълим ва тарбия жараёнини бошқариш;

-чолғу ижрочилигида эришилган ютуқларга суянган ҳолда хулосалар бериш;

-тизимли - фаолият тавсифидаги **компетенцияларни эгаллаши лозим.**

### **Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар**

“Чолғу ижрочилиги билан боғлиқ фанларни ўқитишда анъанавий ва замонавий услублар” курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

-маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан, шунингдек анъанавий ва замонавий мусиқа чолғуларидан;

-ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, анъанавий ва замонавий чолғуларда ижрочилик малакаларини шакллантириш ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

### **Модулни ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги**

“Чолғу ижрочилиги билан боғлиқ фанларни ўқитишда анъанавий ва замонавий услублар” модули мазмуни ўқув режадаги “Чолғу ижрочилигида жаҳон тажрибаси”, “Чолғу ижрочилиг тарихи ва тараққиёти”, “Жамоавий якка созандаликда ижро малакаларини ўстириш” модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг чолғу ижрочилиги бўйича касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

### **Модулни олий таълимдаги ўрни**

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар таълим ва тарбия жараёнларида чолғу ижрочилиги ва мусиқа чолғулари тарихи ва тараққиёти билан боғлиқ маълумотларни ўзлаштириш, уларни таҳлил этиш, илғор

ютукларни амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий компетенцияга эга бўладилар.

### Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат					Кўчма иашғулот	Мустақил таълим
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси					
			Жами	жумладан				
				Назарий	Амалий машғулот			
1.	Муסיқа чолғуларини ўрганишда устоз-шогирд тизими	2	2	2	-	-	-	
2.	Анъанавий ўргатиш услубининг замонавийлаштирилиши. Таълим тизимида чолғуларни ўрганиш борасида илғор тажрибалар	6	4	2	2	2	2	
3.	Муסיқий таълим тизими ва унда чолғу ижрочилигининг тутган ўрни	4	4	2	2	-	-	
4.	Чолғуларни ўзлаштиришда нота асосида эшитиб ўрганишнинг фарқли томонлари. Миллий асарларни ўзлаштириш (миллий чолғулар)да анъанавий ва замонавий услубларни қўллаш йўллари	4	4	2	2	2	-	
5.	Ижро дастури ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда якка машғулотлар масалалари. Гуруҳли ва якка машғулотларни режалаштириш	6	4	2	2	-	2	
6.	Ўзбек миллий муסיқа асарлари талқини. Машҳур чолғучиларнинг ва	4	4	2	2	-	-	



улар яратган услубларни таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари							
<b>жами</b>	<b>30</b>	<b>26</b>	<b>12</b>	<b>10</b>	<b>4</b>	<b>4</b>	

## НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

### 1-Мавзу: Мусиқа чолғуларини ўрганишда устоз-шогирд тизими

(2 соат)

#### Режа

1. Мусиқа чолғуларининг таснифи масалалари.
2. Мусиқа чолғуларини ўрганишда устоз-шогирд анъанасини ўрганиш.
3. Мусиқа чолғуларида гуруҳли ижрочилик анъанаси. Замонавий чолғу жамоалари.

Мусиқа чолғуларининг турлари (анъанавий ва замонавий кўриниши). Қадимий содда мусиқа чолғулари. Таълим тизими билан бирга илғор тажрибали чолғучилар услубларига таянган холда дарсларни боғлаб олиб бориш. Гуруҳли ижрочилик шакллари ва турлари. Миллий чолғуларда гуруҳли ижрочилик анъаналари. Замонавий оркестр ва ансамблларнинг турлари ва ижро услублари. Чолғу ижрочилиги билан боғлиқ танлов ва фестиваллар.

*Саволлар:*

1. Чолғу турлари қандай?
2. Кўриниши, шакли қандай?
3. Гуруҳли ижрочиликнинг салбий ва ижобий оқибатлари қандай?

### 2-Мавзу: Анъанавий ўргатиш услубининг замонавийлаштирилиши. Таълим тизимида чолғуларни ўрганиш борасида илғор тажрибалар

(2 соат)

#### Режа

1. Анъанавий чолғу ижрочилигини ўргатишда забардаст устоз созандалар услублари билан биргаликда замонавий услубларни уйғунлаштириш.
2. Анъанавий ижрочиликда қўлланилган чолғуларнинг қайта

ишланиши ва такомиллаштирилишининг ижобий ва салбий томонлари.

3. Мусиқий таълим тизимида анъанавий чолғу ижрочилигининг ривожланиши.

Ўзбекистон ҳудудида тарқалган мусиқа чолғулари. Миллий профессионал ва фольклор чолғулари. Миллий чолғуларни қайта ишлаш ва такомиллаштирилишида маҳаллий усталарнинг иштироқи. Янгидан яратилган ва такомиллаштирилган чолғуларнинг ўзбек мусиқа маданиятидаги иштироқи. Чолғуларни ўзлаштиришда анъанавий устоз шогирд тизими билан бир қаторда нота асосида ҳамда тинглаб ўрганиш кўникмаларини хосил қилиш.

*Саволлар:*

1. Услуб яратган созандалардан кимларни биласиз?
2. Ижрочилик мактаблари қандай бўлади?
3. Қадимий дарс ўтиш услуби қандай номланади?

### **3-Мавзу: Мусиқий таълим тизими ва унда чолғу ижрочилигининг тутган ўрни (2 соат)**

#### **Режа**

1. Ўзбекистонда анъанавий чолғу ижрочилиги йўналиши бўйича таълим тизими.

2. Чолғу ижрочилиги йўналиши бўйича таълимда амалий ижрони назарий таълим билан бойитиш ҳақида.

3. Ижрочиликда эришилган замонавий услубларни таълим тизимига татбиқ этиш масалалари.

Ўзбекистон мусиқий таълим босқичлари. Бошланғич мусиқий таълимнинг ислоҳ қилиниши ва мамлакатимизда яратилаётган шароит. Ўрта махсус мусиқий таълим муассасалари ва уларнинг чолғу ижрочилиги йўналишидаги бўлимлари фаолияти. Мусиқага ихтисослашган олий таълим муассасалари ва бўлимлар. Мусиқий таълимда узвийлик масалалари. Анъанавий мусиқа ижрочилигини ўқитишда таълимдаги муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари. Мусиқий таълимни такомиллаштиришда назарий таълимни амалий кўникмалар билан мустаҳкамлаш масалалари. Анъанавий ва замонавий чолғуларда ижро маҳоратининг ўсиши. Ижрочиликда эришилган амалий кўникмалардан фойдаланган ҳолда мусиқий таълим муассасалари учун методик қўлланмалар яратиш масалалари. Ўзбекистонда анъанавий ва замонавий чолғу ижрочилиги тарғиботи.

*Саволлар:*

1. Мамлакатимиздаги таълим тизими ҳақида гапириб беринг!

2. Ихтисослик ва мутахассисликнинг фарқи нимада?
3. Ижрочилик кўникмаси деганда нимани тушунасиз?

**4 - Мавзу: Чолғуларни ўзлаштиришда нота асосида эшитиб ўрганишнинг фарқли томонлари. Миллий асарларни ўзлаштириш (миллий чолғулар)да анъанавий ва замонавий услубларни қўллаш йўллари(2 соат)**

**Режа**

1. Миллий чолғуларнинг анъанавий ва замонавий таснифи.
2. Камонли, торли чолғуларнинг ижро аппаратини қоидалари.
3. Пуфлама чолғуларнинг имкониятлари ва хусусиятлари.

Созандалик услубиятига тегишли айрим масалалар нашр этилган китоб ва мақолаларда, номзодлик ва докторлик диссертацияларида қисман ёритилган.

Масалан: Д.Муллақандовнинг “Ўзбек хонандалиги борасида баъзи жузъий масалалар, рус вокал мактаби бадиий эстетик талаблари ва тажрибалари билан боғлиқлиги.” Ленинград 1954-йил. Санъатшунослик фанлари номзоди илмий даражаси учун ёзилган диссертациясида асосан ўша замон тилидан овозларнинг тури ва туси ҳақида гапирилиб, рус вокал мактаби билан таққосланган. Лекин эътиборга молик томони шундаки ижрочиларни ерда ўтириб ижро қилиш ўрнига стулда яни курсида ўтириб чалишни даврларда кўрсатиб берган. Бундан ташқари қадимдан номланиб, кейинчалик унутилаётган ижро услубларининг атамалари ва уларни илмий асосда ўша давр ижрочилик мактаблари билан таққослаб берган.

Ю.Ражабийнинг “Ўзбек халқ мусиқаси” (Тошкент 1958-йили.) “Чашмақом” (Тошкент 1958-йил.) Олти томлик китобларида: устозлар тазкираси, ижрочиларнинг қандай асарлар ижро этганликлари ҳақида сўз юритилади. Бу манбаъларда асосан мақомдон созандаларнинг ижро дастурлари кўрсатилган.

И.Ражабовнинг “Мақомлар масаласига доир” (Тошкент 1963-йил.) китобида: ижрочилик хусусиятлари мақом нуқтаи назаридан ёритилган.

О.Матёқубовнинг “Мақомот” (Тошкент, 2004-йил) китобида ижрочилик санъати ҳақида сўз юритилади.

*Саволлар:*

1. Ижрочилик дастури созандалар учун нимаси билан муҳим?

2. Устоз шогирд анъанаси бошқа дарс бериш услубларидан созандаликда нимаси билан афзал?
3. Устоз шогирд анъанаси ҳақида тўлиқ маълумот берилган адабиётлардан қайси бирини биласиз?

**5 - Мавзу: Ижро дастури ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда яқка машғулотлар масалалари. Гуруҳли ва яқка машғулотларни режалаштириш(2 соат)**

**Режа**

1. Анъанавий ижрочиликни ўргатишда устоз шогирд тизими ва замонавийлик.
2. Анъанавий ижрочиликда машқ ва замонавий ижрочиликда этюдлардан, гамма ҳамда аккордлардан самарали фойдаланиш.
3. Анъанавий чолғу ансамблининг ижрочилик қонун қоидалари.

**6 Мавзу: Ўзбек миллий мусиқа асарлари талқини. Машҳур чолғучиларнинг ва улар яратган услубларни таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари**

**Режа**

1. Мақомларнинг турли ижро вариантларини таққослаш.
2. Мақом ва халқ мусиқа асарларидаги доира усуллари.
3. Машҳур чолғучиларининг ижодини намуна сифатида ўргатиш услублари.

**АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ**

Маърузадан сўнг режалаштирилган дастлабки икки мавзу бўйича амалий машғулотлар маъруза машғулотининг мавзуси асосида ташкил этилади. Бунда тингловчилар мустақил равишда, шунингдек педагог томонидан таклиф этилган йўналиш бўйича амалий топшириқларни бажарадилар. Топшириқ ёзма, савол-жавоб тарзида ёки амалий ижро ёки бошқа шаклда бажарилиши мумкин.

Назарий таълим режалаштирилмаган амалий машғулотлар қўйи келтирилган режалар асосида ташкил этилади. Амалий машғулотлар тингловчиларнинг таклиф этилаётган мавзуга бўлган муносабатини ёзма, оғзаки жавоб ёки амалий ижро кўринишларида ифода этишлари учун имкон яратиши кўзда тутилган. Амалий машғулотлардаги режалаштирилган масалалар педагог томонидан махсус тайёрланган тарқатма материаллар, ёзма манбалар, қўшимча

воситалар, шунингдек мусиқа чолғуларидан амалий фойдаланиш орқали тингловчиларнинг фаоллигини ошириш учун хизмат қилиши керак.

**1-Мавзу: Анъанавий ўргатиш услубининг замонавийлаштирилиши. Таълим тизимида чолғуларни ўрганиш борасида илғор тажрибалар (2 соат)**

**Режа**

1. Ўзбекистон худудида тарқалган мусиқа чолғулари.
2. Янгидан яратилган ва такомиллаштирилган чолғуларнинг ўзбек мусиқа маданиятида тутган ўрни билан тинишиш.
3. Чолғуларни ўзлаштиришда анъанавий устоз шогирд тизими билан бир қаторда нота асосида ҳамда тинглаб ўрганиш кўникмаларини хосил қилиш

**3-Мавзу: Мусиқий таълим тизими ва унда чолғу ижрочилигининг тутган ўрни (2 соат)**

**Режа**

1. Мусиқий таълимда узвийлик масалалари. Анъанавий мусиқа ижрочилигини ўқитишда таълимдаги муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари.
2. Мусиқий таълимни такомиллаштиришда назарий таълимни амалий куникмалар билан мустаҳкамлаш масалалари. Анъанавий ва замонавий чолғуларда ижро маҳоратининг ўсиши.
3. Ижрочиликда эришилган амалий кўникмалардан фойдаланган ҳолда мусиқий таълим муассасалари учун методик қўлланмалар яратиш масалалари. Ўзбекистонда анъанавий ва замонавий чолғу ижрочилиги тарғиботи.

**4 - Мавзу: Чолғуларни ўзлаштиришда нота асосида эшитиб ўрганишнинг фарқли томонлари. Миллий асарларни ўзлаштириш (миллий чолғулар)да анъанавий ва замонавий услубларни қўллаш йўллари (2соат)**

**Режа**

1. Миллий чолғуларнинг анъанавий ва замонавий таснифи.
2. Камонли, торли чолғуларнинг ижро аппаратини қоидалари.
3. Пуфлама чолғуларнинг имкониятлари ва хусусиятлари.

**5 - Мавзу: Ижро дастури ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда яқка машғулотлар масалалари. Гуруҳли ва яқка машғулотларни режалаштириш (2соат)**

**Режа**

1. Анъанавий ижрочиликни ўргатишда устоз шогирд тизими ва замонавийлик.

2. Анъанавий ижрочиликда машқ ва замонавий ижрочиликда этюдлардан, гамма ҳамда аккордлардан самарали фойдаланиш.
3. Анъанавий чолғу ансамблининг ижрочилик қонун қоидалари.

**6- Мавзу: Ўзбек миллий музыка асарлари талқини. Машҳур чолғучиларнинг ва улар яратган услубларни таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари (2соат)**

**Режа**

1. Мақомларнинг турли ижро вариантларини таққослаш.
2. Мақом ва халқ музыка асарларидаги доира усуллари.
3. Машҳур чолғучиларининг ижодини намуна сифатида ўргатиш услублари.

**МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ**

**Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни**

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- тарихий манбалардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида мавзунини ўрганиш;
- Ўзбекистондаги таълим тизимида, мавжуд музыка жамоаларида фойдаланилаётган чолғулар билан таққослаш асосида хулосалар чиқариш;
- амалиётда қўлланилаётган анъанавий ва замонавий чолғуларни фарқи;
- Ўзбекистон воҳаларига мансуб чолғу ижрочиликдагининг мутаносиблиги;
- ўзбек миллий чолғуларининг қайта ишланиши ва такомиллашуви жараёнига ўз муносабатини ёзма баён этиш.

**Фойдаланилган адабиётлар рўйхати**

**I. Раҳбарий адабиётлар.**

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1992.-22б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. –Т.: Ўзбекистон, 1996. Т.1. -364 б.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. –Т.: Ўзбекистон, 1994. Т.2. -380 б.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995. -269 б.

5. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. –Т.: Ўзбекистон, Т.3. 1996.
6. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. –Т.: Ўзбекистон, 1997. Т.5. -384 б.
7. Каримов И. Биз келажакимизни ўз кўлимиз билан қураимиз. –Т.: Ўзбекистон, 1999. Т.7.
8. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2000. Т.8. -528 б.
9. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. –Т.: Ўзбекистон, 2001. Т.9. -439 б.
10. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Т.: Ўзбекистон, 2002. Т.10. -432 б.
11. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Т.: Ўзбекистон, 2003. Т.11. -320 б.
12. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. –Т.: Ўзбекистон, 2005. -64 б.
13. Каримов И.А. Жамиятни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. –Т.: Ўзбекистон, 2007, Т. 15. -126 б.
14. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш – барча демократик янгиланиш ва иқтисодий ислохотларимизнинг пировард мақсади. –Т.: Ўзбекистон, 2007.
15. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. - 176 б.
16. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгиланишни изчил давом эттириш – давр талаби // “Халқ сўзи” гезатаси 2009 йил 14 февраль.
17. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир. // Ўзбекистон овози 2010 йил 28 январь.
18. Каримов И.А. Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. –Т.: Ўзбекистон, 2010. Т.18. -280 б.
19. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” номли маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 13 ноябрь.

## **II. Меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлар.**

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. (Ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги, 2011 йил 18 апрелдаги, 2011 йилдаги 12 декабрдаги, 2014 йил 16 апрельда қабул қилинган қонунларига мувофиқ киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) –Т., 2014.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 9-сон, 225-модда.
3. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 11-12-сон, 295-модда.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1533- сонли Қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ–4456-сон Фармони.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 декабрдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим ҳамда олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 365- сонли Қарори.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августдаги “Олий таълимнинг давлат таълим стандарти. Асосий қоидаларни тасдиқлаш тўғрисида”ги № 343 сонли Қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16-февралдаги “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 25-сонли Қарори.
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 31 декабрдаги “Республикада мусиқий таълимни, маданият ва санъат ўқув юртлари фаолиятини яхшилаш тўғрисида”ги ПФ-1692-сон Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 16 апрелдаги “Тошкент давлат консерваториясини Ўзбекистон давлат консерваториясига айлантириш тўғрисида”ги ПФ-3052-сон Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 8 июлдаги “Болалар мусиқа ва санъат мактабларининг моддий-техник базасини



мустаҳкамлаш ва уларнинг фаолиятини янада яхшилаш бўйича 2009-2014 йилларга мўлжалланган давлат дастури тўғрисида”ги ПҚ-910-сонли Қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги “2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги 222-сонли Қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сон Фармони.

### **III. Махсус адабиётлар.**

1. Йўлдошев Т. Уд дарслиги. - Т.: Дарслик. 2008. – 346 б.
2. Одилов А. “Чанг” - Т.: Ўқув қўлланма, 2002. – 285 б.
3. Раҳимов Ш. Чолғу ижрочилигига ўргатиш методикаси. - Т.: Ўқув қўлланма, 2009. – 224 б.
4. Турапов З. Дутор бас. - Т.: Ўқув қўлланма, 2004. – 211 б.
5. Усмонов Қ. “Рубоб дарслиги” - Т.: Дарслик, 2004. – 312 б.
6. Шарипов Н. “Рубоб примада ижро этишни ўрганиш методикаси” - Т.: Дарслик, 2002. – 295 б.
7. Эргашев Ғ. “Афғон рубоби дарслиги” - Т.: Дарслик, 2004. – 362 б.
8. Қосимов Р. “Анъанавий танбур ижрочилиги” - Т.: Ўқув қўлланма, 2002. – 258 б.
9. Матёқубов.М “Анъанавий ижрочиликда дарс бериш услубияти” Т.: Ўқув қўлланма 2015й.
10. Умаров.А “Танбур тароналари” Т.: Ўқув қўлланма 2004 й.
11. Тошпўлатова.И “Анъанавий дутор ижрочилиги” Т.: Ўқув қўлланма 2004 й.
12. Азизбоев.С “Анъанавий ғижжак ижрочилиги” Т.: Ўқув қўлланма 2005 й.
13. Самадов.Р “Зарблар ҳазинаси” Т.: ўқув қўлланма 2010 й.
14. Матёқубов.Ш “Анъанавий ижрочилик тарихи” Т.: Ўқув қўлланма 2015 й.
15. Холтожиев.А “Анъанавий қонун чолғуси ижрочилиги” Т.: Дарслик 2005 й.
16. Матёқубов.М “Сурнай” Т.: Ўқув қўлланма 2003 й.

### **IV. Электрон таълим ресурслари**

1. [www.ziyonet.uz](http://www.ziyonet.uz)
2. [www.edu.uz](http://www.edu.uz)
3. [www.infocom.uz](http://www.infocom.uz)
4. [www.learnenglishkids.britishcouncil.org/en/](http://www.learnenglishkids.britishcouncil.org/en/)
5. [www.learnenglishteens.britishcouncil.org/](http://www.learnenglishteens.britishcouncil.org/)
6. [www.learnenglish.britishcouncil.org/en/](http://www.learnenglish.britishcouncil.org/en/)
7. [www.gov.uz](http://www.gov.uz)

8. [www.lugat.uz](http://www.lugat.uz)
9. [www.conservatory.uz](http://www.conservatory.uz)
10. [www.bimm.uz](http://www.bimm.uz)
11. [www.uzdsmi.uz](http://www.uzdsmi.uz)
12. [www.uzdsmimarkaz.uz](http://www.uzdsmimarkaz.uz)
13. [www.classicmusic.uz](http://www.classicmusic.uz)

## МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

### 1-Мавзу: Мусиқа чолғуларини ўрганишда устоз-шогирд тизими

(2 соат)

Режа

1. Мусиқа чолғуларининг таснифи масалалари.
2. Мусиқа чолғуларини ўрганишда устоз-шогирд анъанасини ўрганиш.
3. Мусиқа чолғуларида гуруҳли ижрочилик анъанаси. Замонавий чолғу жамоалари.

Мусиқа чолғуларининг турлари (анъанавий ва замонавий кўриниши). Қадимий содда мусиқа чолғулари. Таълим тизими билан бирга илғор тажрибали чолғучилар услубларига таянган холда дарсларни боғлаб олиб бориш. Гуруҳли ижрочилик шакллари ва турлари. Миллий чолғуларда гуруҳли ижрочилик анъаналари. Замонавий оркестр ва ансамблларнинг турлари ва ижро услублари. Чолғу ижрочилиги билан боғлиқ танлов ва фестиваллар.

Ижро амалиётида эришилган маҳоратни соз имкониятларидан келиб чиқиб, асарнинг бадиий мазмунини очиб беришга хизмат қилдириш.

Асардаги мусиқий жумлаларни (ашула ёълларида шеър ва ғазалларини ижро қилаётгандек) тўлиқ яъни юксак бадиий ифодали ижро қилдириш.

Асарни мусиқий штрихларини куйга ҳамоҳанг ишлатиб юксак ижрочилик даражасида чалдириш.

Беназир бадиий ижро, яъни бастакор фикрига ҳамоҳанглик, белгиланган мақсаддан четлашмаслик.

Саҳнадаги ташқи кўринишда оддийлик, артистлик ижро маҳоратини эгаллаш, ҳар хил услуб ва ёъналишларга эргашмаслик.

Ана шу тамойиллар келгусида шогирдлар йетиштиришнинг асосий негизи бўлиб хизмат қила бошлади.

Бора–бора услубият турли масалаларининг илмий асослари ва ривожини И.Ражабов, Ю.Ражабий, Д.Муллақандов, Ў.Расулов, Р.Турсунов, К.Бўриева ва бошқаларнинг шу соҳага бағишланган китобларида баён этилди.

### **2. Мусиқа чолғуларини ўрганишда устоз-шогирд анъанасини ўрганиш.**

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, жамият ижтимоий ҳаётида муҳим ўзгаришлар рўй берди. Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрни ва нуфузига эга бўлмоқда. Жумладан, мамлакатимизда бошланган демократик ўзгаришлар ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида, яъни, маънавият оламида ҳам яққол кўзга ташланмоқда. Миллий ҳамда умуминсоний кадриятларга асосланган ҳуқуқий жамиятни барпо этиш мақсадида қатор ишлар амалга оширилмоқда. Чунончи, миллий санъатимизни ривожлантириш, таълим тарбия жараёни мазмунига миллий истиклол мафкураси ғояларини сингдириш, ёшларни миллий кадриятлар, анъаналар ва кўп асрлик мусиқий мерос воситасида эстетик тарбиялаш муаммоси алоҳида долзарблик касб этмоқда. Эркин фуқаролик жамиятни таркиб топтириш энг аввало мазкур жамиятда яшаётган кишиларнинг маънавий–ахлоқий жиҳатдан йетуклиги ва юксак даражадаги ақлий салоҳиятига

боғлиқ. Зеро, “Таълим тўғрисида”ги қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” талабларига кўра мамлакатимизда ёшларга эстетик таълим тарбия бериш алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса таълим ислохотлари жараёнида ёшларга яратилаётган шароитлар, хусусан анъанавий ижрочилик ёъналишини бошланғич, ўрта ва олий ўқув муассасаларида ташкил қилиниб, таълим узлуксизлигини шакллантирилганлиги, олиб борилаётган одилона сиёсат натижасида миллий кадриятларимиз қад ростлай бошлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов  
“Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш Давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди” деб ёзади.

Президентимиз И.А.Каримов “Юксак маънавият енгилмас куч” номли китобида ёшларни ҳаётга тарбиялаш, уларни маънавий баркамол шахс сифатида камол топтириш. Миллий овоз ва оҳанг ҳақида фикр юритиб, шундай деган эди: “Инсоннинг қулоғи йенгил-йелпи, тумтароқ оҳангларга ўрганиб қолса, бора–бора унинг бадиий диди, мусиқа маданияти пасайиб кетиши, унинг маънавий оламини соҳта тушунчалар эгаллаб олиши ҳам ҳеч гап эмас. Охир–оқибатда бундай одам “Чашмақом” сингари миллий меросимизнинг ноёб дурдоналарини ҳам, Мотсарт, Бетховен, Бах ва Чайковский каби дунё тан олган буюк композиторларнинг асарларини ҳам қабул қилиши қийин бўлади”. деб ёш авлодни миллий анъаналар, кадриятлар ва маданий меросимиз руҳида тарбиялаш зарурлигини уқдирмоқдалар. Ёшларда гўзалликни ҳис қилиш ва кадрлаш каби сифатларни таркиб топтиришда миллий созандалик санъатининг алоҳида ўрни борлигини юртбошимиз 2010-йил 29-август В.А.Успенский номидаги ихтисослаштирилган академик мусиқа литсейи очилишида “Биз миллий мусиқамизга кўпроқ эътибор қилишимиз лозим, чунки биз бу ноёб дурдоналаримизни дунё миқёсига олиб чиқишимиз керак. Европа маданиятини ривожлантирувчи давлатлар талайгина, лекин, бизни санъатимизни фақатгина ўзимиз ривожлантира оламиз”. деб таъкидладилар.

Юқоридаги фикрлардан шу нарса аён бўладики, ўқувчиларни инсонпарварлик, ватанга муҳаббат, илм ва маърифатга интилиш руҳида тарбиялаш, урф–одатлар, анъаналарни кадрлашга ундовчи омил бўлиб, улар ижрочилик санъатини замонавий талаблар асосида ташкил қилиш ва шу билан биргаликда бўлажак ижрочиларни эстетик тарбиялашни, миллий санъатимизни чуқур ривожлантириш зарур. Дарҳақиқат, бу билан бизга четдан кириб келган санъатларни инкор этиш керак дегани эмас, балки барча санъат турларини тўлалигича ўрганиб, менталитетимизга уйғун эътиқодларни олиб, келажак авлод вакилларига тўлалигича қолдириш асосий вазифалардан эканлигини юртбошимиз таъкидламоқдалар.

Мамлакатимизда созандаликни ўзига касб қилган ижрочилар биринчи ўринда ўз чолғуларининг имкониятларини ботиний ва зохирий хусусиятларини

мукаммал билишлари зарур. Чундай экан мақом, дostonчилик, халқона турли жанрларни ижро нуктаи назаридан ўрганиш долзарб масала эканлигини англатади.

Созандалик услубиятига тегишли айрим масалалар нашр этилган китоб ва мақолаларда, номзодлик ва докторлик диссертацияларида қисман ёритилган.

Масалан: Д.Муллақандовнинг “Ўзбек хонандалиги борасида баъзи жузъий масалалар, рус вокал мактаби бадиий эстетик талаблари ва тажрибалари билан боғлиқлиги.” Ленинград 1954-йил. Санъатшунослик фанлари номзоди илмий даражаси учун ёзилган диссертациясида асосан ўша замон тилидан овозларнинг тури ва туси ҳақида гапирилиб, рус вокал мактаби билан таққосланган. Лекин эътиборга молик томони шундаки ижрочиларни ерда ўтириб ижро қилиш ўрнига стулда яни курсида ўтириб чалишни даврларда кўрсатиб берган. Бундан ташқари қадимдан номланиб, кейинчалик унутилаётган ижро услубларининг атамалари ва уларни илмий асосда ўша давр ижрочилиқ мактаблари билан таққослаб берган.

Ю.Ражабийнинг “Ўзбек халқ мусиқаси” (Тошкент 1958-йили.) “Чашмақом” (Тошкент 1958-йил.) Олти томлик китобларида: устозлар тазкираси, ижрочиларнинг қандай асарлар ижро этганликлари ҳақида сўз юритилади. Бу манбаъларда асосан мақомдон созандаларнинг ижро дастурлари кўрсатилган.

И.Ражабовнинг “Мақомлар масаласига доир” (Тошкент 1963-йил.) китобида: ижрочилиқ хусусиятлари мақом нуктаи назаридан ёритилган.

О.Матёқубовнинг “Мақомот” (Тошкент, 2004-йил) китобида ижрочилиқ санъати ҳақида сўз юритилади.

Маълумки мумтоз санъатимиз отадан-ўғилга, устоздан-шогирдга оғзаки равишда ҳозирги кунга қадар сайқалланиб, йетиб келди. Устозлардаги шогирдларга нисбатан қўлланилган созандаликни ўргатиш услубияти ҳам маълум. Бу борада Бухоро-Самарқанд мақомчилиқ санъати, Фарғона-Тошкент мумтоз санъати ва Хоразм мактаблари мавжуд.

### ***3. Мусиқа чолғуларида гуруҳли ижрочилиқ анъанаси. Замонавий чолғу жамоалари.***

Назарий машғулотларда овоз кучайтириш жиҳозлари орқали (магнитофон, мусиқа маркази), CD компакт диски, мини дискларга, компьютер программалари асосида файлларга жойлаштирилган аудио ёзувларидан, шунингдек видеопроектор ёрдамида DVD форматида ёки PowerPoint тақдимот дастурида тайёрланган материаллардан, тақдимот слайдлари, фортепиано, доска ва флипчарт доскасида, бўр, мажмуа, маркерлар, магнитлар, А2, А3, А4 қоғозларидан фойдаланамиз, сиз тингловчилар ҳам фаол иштирок этасиз, деган умиддаман.

“миллий мусика” тушунчаси хусусида холис фикр ва мулоҳазалар амалий ишларимизнинг бошланиши бўлсин. “Миллий мусика”, деганда ким нимани тушунади?!.....

*Саволлар:*

1. Достон сўзининг луғавий маъноси нима ?
2. Номлари достонқилиб куйланган илк халқ қахрамонлари кимлар?
3. Достон ижрочилари кимлар ва улар қандай куйлайдилар?
4. Достонлар қандай турларга бўлинади ?
5. Машҳур афсонавий достон ижрочиларидан кимларни биласиз ?
6. Достон куйлари ва уларнинг туркумлари қандай аталган ?
7. Достонлар қандай санъат ва уларнинг мақомлардан фарқи нимада?

**Режага мос келадиган маъруза клейсиер педагогик технологияни кулаш мумкин**

### **Адабиётлар**

1. И.А.Каримов. “Маънавий юксалиш ёълида” Тошкент, 1998 йил, 480 бет.
2. И.А.Каримов. “Юксак маънавият энгилмас куч” Тошкент, 2008 йил, 143 бет.
3. И.А.Каримов “Миллий истиқлол мафқураси–халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир” Тошкент, 2000 йил, 32 бет.
4. Кайковус “қобуснома” Форс тилидан Муҳаммад Ризо Огақий таржимаси, нашрга тайёрловчилар: С.Долимов, У.Долимов, Тошкент, 2006 йил.
5. И.Кончева, А.Яковлева, “Вокалний словарь” луқат. Ленинград, 1986 йил.

## **2-Мавзу: Анъанавий ўргатиш услубининг замонавийлаштирилиши. Таълим тизимида чолғуларни ўрганиш борасида илғор тажрибалар**

**(2 соат)**

### **Режа**

1. Анъанавий ижрочиликни ўргатишда замонавийлик
2. Ижрочиликда диққат эътибор масаласи.
3. Анъанавий ижрочиликда қўлланилган чолғуларнинг қайта ишланиши ва такомиллаштирилишининг ижобий ва салбий томонлари.
4. Муסיқий таълим тизимида анъанавий чолғу ижрочилигининг ривожланиши

Анъанавий чолғу ижрочилигини ўргатишда забардаст устоз созандалар услублари билан биргаликда замонавий услубларни уйғунлаштириш.

Ўзбекистон ҳудудида тарқалган муסיқа чолғулари. Миллий профессионал ва фольклор чолғулари. Миллий чолғуларни қайта ишлаш ва такомиллаштирилишида маҳаллий усталарнинг иштироқи. Янгидан яратилган ва такомиллаштирилган чолғуларнинг ўзбек муסיқа маданиятидаги иштироқи. Чолғуларни ўзлаштиришда анъанавий устоз шогирд тизими билан бир қаторда нота асосида ҳамда тинглаб ўрганиш кўникмаларини хосил қилиш.

Маълум бир муסיқий асар Б.Асафев таъбири билан айтганда уч хил кўринишда мавжуд бўлади. Бу нота матни, яъни ёзув асосида, ижрочи томонидан талқин қилинган жонли ижрода ва тингловчининг ҳаётий тажрибаси ва бадиий образларнинг унинг томонидан қабул қилиниши натижасида асарнинг ҳақиқий ижро жараёни амалга оширилади.

Муסיқий асарни ижро қилиш фақат ўша композитор нотага туширган фикру-хаёлларининг талқини бўлибгина қолмасдан, ижрочи учун ўта мураккаб жисмоний ва руҳий кечинмалардан иборат жараёндир.

### *2. Ижрочиликда диққат эътибор масаласи.*

Ижро бадиий жиҳатдан юксак бўлиши учун унда созанданинг диққати, сезгиси, идроқи, тафаккури, тасавури ва эмосияси (ҳис-туйғу ва ҳаяжон) фаол иштирок этиши зарур. Бундан ташқари унинг шахсий сифатлари, яъни муסיқий қобилияти ва иқтидори, қувноқлиги ва жўшқинлиги, дунёқараши ва эркин фикрлаши, характери ва минталитети акс этмоғи лозим. Ушбу шахсий сифатларнинг барчаси инсон руҳиятининг ўзига хос хусусияти, бадиий-ижрочилик ижодининг таркибий қисми бўлиб, ҳали яхши тадқиқ қилинмаган муסיқий руҳшунослик (психология) соҳасига алоқадордир.

Диққат – инсон фаолиятининг барча турларида бўлгани каби, муסיқа санъатида ижрочининг ҳиссий, интеллектуал, ҳаракатга келувчи жараёнлардаги фаолият самарадорлигининг муҳим шартидир. Муסיқий фаолиятнинг барча турлари диққат билан боғлиқ бўлиб, айниқса жамоа бўлиб ижро қилишда у жуда

муҳимдир. Яъни ансамбл чалишдан аввал доирачининг ёки чангчининг кўтарилган кўллари, ауфтакт, яккахон ва жўрнавоз ўртасидаги ишора ва ҳаракатларнинг ҳаммаси мусиқада диққат деб аталади.

Айниқса дамли чолғулар ижрочиси жисмоний ва руҳий жиҳатларининг барча томонларини кўриб чиқадиган бўлсак, ижро жараёнида ҳар бир чолғучи ўзининг мураккаб марказий асаб тизими, бутун сезги аъзолари, кўриш, эшитиш, хотира, ҳаракат майллари, мусиқий-эстетик тасаввурлари ва ақлий фаолиятининг бир-бирига боғланган, мужассам ҳолда қатнашишининг гувоҳи бўламиз. Булардан «сезги» – инсон организми томонидан эшитиш, кўриш, ҳид билиш, тана сезгиси, таъм билиш ва ҳ.к. аъзолари орқали моддий дунёни англайди.

Бу мураккаб жараёнда созанданинг ақл-идроки ва руҳий фаолияти ижрога қаратилган бўлиб, у ўзи ҳосил қилган ва ёнидаги ҳамроҳлари ёки жўрнавоз чалаётган товушларни эшитиши, нота матни, бармоқлар аппликатура пардаларини ҳис қилиши, (Най, кўшнаё, болабонда) лаблари пуфлайдиган қисмини сезиши натижасида бош мияга ахборот йетади. Нарсалар ёки ҳодисаларнинг сезги аъзоларига бевосита таъсири орқали онгимизда акс этишига «идрок» дейилади. Сезгида жисмнинг алоҳида қисмлари, идрокда эса ўша жисмнинг барча таркибий қисмлари бир бутунликда ҳис қилинади. Ўз ижросини эшитган созанда тажрибасига таяниб уни таҳлил қилади ва умумлаштирган ҳолда хулоса ясаб хатоларини тuzатиш учун қарши ҳаракатга шайланади. Аммо умумлаштириш ва хулоса ясаш учун инсон фикрлаши, мушоҳада ва мулоҳаза қилиши зарур. Бу тафаккурнинг вазифаси бўлиб, «Тафаккур» – объектив борлиқнинг фикрда, мушоҳада ва ақлда унинг таҳлили ва синтези билан акс этиш жараёнидир. У олий мианинг энг юқори маҳсули бўлиб, идрокдан фарқли ўлароқ, нарсаларнинг чуқур моҳияти ва мазмунини акс эттиради. Чолғу ижрочилигида буни уч босқичда кўриш мумкин. Ижрочи дастлаб кўриш, эшитиш, ҳис қилиш ва бошқа сезгилари орқали асарни бир бутун ҳолда (услуги, характери, асосий матни, тонлиги, ва ҳ.к.) англайди ва ҳар хил майда жиҳатларини аниқлашга интирмайди. Иккинчи босқичда ўз ижрочилик фикрини амалга ошириш учун турли ижро услубларини кўллаган ҳолда садолашиш, метроритм, суръат, агогика, динамика ва куй жумлаларига аниқлик киритади. қисқаси ҳар бир куй бўлаги устида кунт билан алоҳида ишлайди. Учинчи босқич ижодий жараённинг мураккаб поғонаси бўлиб, бунда ижрочи кўриш, эшитиш, сезги ҳаракат омилларига ва иккинчи босқичда ўз тажрибасидан ўтказган амалиётига таянган ҳолда асарни тўлиқ ва пишиқ анализ ва синтез қилинган шаклини бир бутун ҳолда тасаввур этади. «Тасаввур» билимнинг ибтидоси бўлиб, бош мияда (анализ ва синтез асосида) ҳосил бўлади ва тафаккурдан фарқли ўлароқ ижрочи ҳаёлида олдиндан акс этадиган тушунчалар тизими бўлиб, бадий ижодиётнинг барча турларига хосдир. Тасаввурда инъикос акс этиб бош мияга ахборот йетгандан кейин бош мия орқали буйруқ берилади ва вужуд рефлекторларнинг турткиси, яъни тўхташ ва ёъналиш ҳаракатлари



бошланади. Рефлекторларга жавоб тариқасида ижро ҳаракатлари ва бошқа сигнал тизимлари ишга тушади.

Бунда созанда тайёр бўлган асарни қандай талқинда чалишни ва унинг тимсолларини ҳаёлида тасаввур қилади ва онгида қандай шаклланган бўлса шундайлигича тингловчига тақдим этади.

*3. Анъанавий ижрочиликда қўлланилган чолғуларнинг қайта ишланиши ва такомиллаштирилишининг ижобий ва салбий томонлари.*

Муסיқани бадиий англаш ва тушуниб етишда муסיқий тасаввур жараёни асос сифатида хизмат қилади. Тажрибали тингловчининг тасаввурида фақат жаранглаб турган товушлар йиғиндисигина эшитилиб қолмасдан ундан кейин келадиган оҳанглар, куй ҳаракати, лад ўзгариши, мавзу ҳам акс этади.

Инсон руҳиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири Ҳис, туйғу ва ҳаяжон (эмотсия)дир. Киши ўзининг ҳаётий фаолияти жараёнида атрофини ўраб турган моддий борлиқ билан доимо мулоқотда бўлади. Бунинг натижасида шоду-хуррамлик, қайғу ва ғам, тўлқинланиш ва ҳаяжон, мағрурлик ва ифтихор, жаҳл ва ғазаб, ҳайратланиш, хафа бўлиш каби бошқа кўплаб майил ва туйғулар (объектив дунёга субъектив муносабат кечинмалари) инсоннинг эмотсионал ҳис-ҳаяжон ҳолатини ифодалайди.

Эмотсия (туйғу кечинмаларининг шакли) ижобий ва салбий турларга бўлинади. Ижобийлари: шоду-хуррамлик, тўлқинланиш ва ҳаяжон, мағрурлик ва ифтихор, ҳайратланиш ва бошқалар. Салбийлари: қайғу ва ғам, жаҳл ва ғазаб, хафа бўлиш кабиларидан ташкил топади.

Ижрочи-созанданинг фаолияти ҳис-ҳаяжон ва эмотсия билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у ижодкор томонидан яратилган асардаги фикр ва мақсадни ундаги бадиий эмотсионал қиёфалар тизимини тингловчига йетказиб бера олиши зарур. Бунда созанда асар кайфиятига мос, чолғу садоланишида ўзига хос равишда қизғинлик, ифода ва жозиба бахш этган ҳолда ижро қилади. Чолғу асари ҳеч қандай эмотсия ва ҳис-ҳаяжонсиз чалинган бўлса, тингловчи юрагига йетиб бора олмайди, уни бефарқ қолдиради ва у ижродан ва чолғучидан норози бўлади. Чунинг учун созанда ҳар бир асарнинг бадиий-эмотсионал тимсоллар мазмунига чуқур кириб бора олиши, ундаги қайғуриш, зорланиш, қувониш, тантана, ҳазил ва бошқа кайфият турларини ишончли ёритиб бера олиши керак.

Муסיқий руҳшуносликда бадиий образ уч омил асосида очиб – ифодаланиб берилади. Буларнинг биринчиси моддий, яъни нота матни, чолғу товуши, куй, гармония, усул, динамика, тембр, регистр ва ҳ.к. Иккинчиси руҳий, яъни кайфият, тасаввур, ифода, ирода, ҳиссиёт. Учинчиси мантиқий, яъни шакл, жанр, мазмун каби омиллардир.

*4. Муסיқий таълим тизимида анъанавий чолғу ижрочилигининг ривожланиши.*

Созанданинг ижрочилик амалиётида интеллектуал ва эстетик, яъни энг нозик ва гўзал олий нафосат эмотсия шаклланади. Ушбу ҳис туйғулар созанда ижрочилик фаолиятида ўз олдига аниқ мақсад қўйиб онгли равишда турли восита ва ёъллардан фойдаланган ҳолда мусикий асардаги бадиий образни очиб бериш учун хизмат қилади.

Ижрочилик жараёнининг жисмоний ва рухий асосларини чуқур ўрганиш бўлғуси ўқитувчи, тарбиячи ва созанда учун жуда муҳим шартлардан биридир.

*Саволлар:*

1. Шарқ уйғониш даври олимларидан кимларни биласиз?
2. Хоразмшоҳлар саройида чалинадиган куй туркумлари қандай аталади?
3. Хоразмшоҳлар Саройидаги машхур ижрочилардан кимларни биласиз?
4. Меҳтарлар кимлар ?
5. “Темур тузуклари” ва “Зафарнома”да қандай созлар ҳақида сўз юритилади ?
6. Алишер Навоий қайси асарида машхур ижрочиларидан кимларни таърифлаган?
7. Дарвеш Али эътироф этган машхур ижрочиларидан кимларни биласиз?

**Режага мос келадиган маъруза клейсиер педагогик технологияни кулаш мумкин**

### **Адабиётлар**

1. Ю.Ражабий “Ўзбек халқ мусиқаси”И,ИИ,ИИИ,ИВ,В томлар 1955–59 й.
2. Ю.Ражабий “Чашмақом” И,ИИ,ИИИ,ИВ,В томлар Т. 1966–72 й.
3. Ю.Ражабий “Мусиқа меросимизга бир назар” Т. 1978 й.
4. Е.Романовская “Ўзбек халқ кўшиқлари” Т. 1939 й.
5. Е.Романовская “Записи музыкального фольклора” Т. 1957 й.
6. М.Юсупов “Ўзбек халқ мусиқаси” Т. ВИИ, ИХ том, 1962 й.

### **3-Мавзу: Мусиқий таълим тизими ва унда чолғу ижрочилигининг тутган ўрни (2 соат)**

#### **Режа**

- 1. Ўзбекистонда анъанавий чолғу ижрочилиги йўналиши бўйича таълим тизими.*
- 2. Чолғу ижрочилиги йўналиши бўйича таълимда амалий ижрони назарий таълим билан бойитиш ҳақида*
- 3. Ижрочиликда эришилган замонавий услубларни таълим тизимида татбиқ этиш масалалари.*

Ўзбекистон мусиқий таълим босқичлари. Бошланғич мусиқий таълимнинг ислоҳ қилиниши ва мамлакатимизда яратилаётган шароит. Ўрта махсус мусиқий таълим муассасалари ва уларнинг чолғу ижрочилиги йўналишидаги бўлимлари фаолияти. Мусиқага ихтисослашган олий таълим муассасалари ва бўлимлар. Мусиқий таълимда узвийлик масалалари. Анъанавий мусиқа ижрочилигини ўқитишда таълимдаги муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари. Мусиқий таълимни такомиллаштиришда назарий таълимни амалий куникмалар билан мустаҳкамлаш масалалари. Анъанавий ва замонавий чолғуларда ижро маҳоратининг ўсиши. Ижрочиликда эришилган амалий кўникмалардан фойдаланган ҳолда мусиқий таълим муассасалари учун методик қўлланмалар яратиш масалалари. Ўзбекистонда анъанавий ва замонавий чолғу ижрочилиги тарғиботи.

Жаҳон умуммусиқий педагогика тажрибасида мусиқа чолғуларини чапишга қизиқувчи номзодлар қобилиятини синаб кўришнинг турли ёъллари мавжуд бўлиб, биринчи навбатда унинг мусиқий эшитиши, куйни эслаб қолиши ва усул сезгиси аниқланади. Бунда номзод чолғу асбобида чалинган товушни овозда такрорлай олмаса ёки қониқарсиз айтса, бунинг сабаби унинг олдин кўшиқ айтмагани ёки фортепианони эшитиб кўрмагани ва товуш хусусиятини тушуна олмаётгани бўлиши мумкин. Чунингдек, болани ўқитувчи ёки комиссия олдида тортиниши, ўзини ёқотиши, ҳаяжонланиши натижасида ўз қобилиятини тўла намаён қила олмаётганлигини ҳам ҳисобга олиш керак.

- 2. Чолғу ижрочилиги йўналиши бўйича таълимда амалий ижрони назарий таълим билан бойитиш ҳақида.*

Истеъдодни дастлабки мусиқий қирраларини намаён қилиш учун номзодлар гуруҳлари билан ҳар хил синовлар, мусиқий мусобақалар ўтказган ҳолда энг иқтидорлиларини ва қобилиятлиларини танлашга имкон яратиш зарур. Ушбу танловда уларга ўзини эркин тутиш, кўшиқ айтиш ва рақс тушишдан тортинмайдиган муҳит яратилсагина бола ўзига таниш бўлган кўшиқни беҳато куйлаши, ёки шеърни ёддан ифодали ўқиши мумкин ва бу катта аҳамиятга эга.

Чундан кейин ўқитувчи томонидан берилган куй ёки таниш кўшиқни бошқа пардада куйлатиб унинг овозидаги парда тозалиги (интонасия) ва товуш оралиқлари (интерваллар, айниқса терсия, кварта, квинта ва ҳ.к.) нинг тозалигини аниқлаш мумкин.

Муסיқий хотирасини синаш учун болага икки, тўрт такт ҳажмдаги куйни чолғу асбобида чалиб бериб, куйлаш сўралади.

*3. Ижрочиликда эришилган замонавий услубларни таълим тизимида татбиқ этиш масалалари.*

Номзоднинг усулни сезиш қобилиятини текширганда унга таниш бўлган усулни такрорлатилади кейин эса секин аста нотаниш ва мураккаброқ усулларни чалдириб синаб кўрилади. Ушбу жараён муваффақият билан яқунлангандан кейин боланинг тана тузилиши ва жисмоний ривожланишини ҳисобга олган ҳолда ва асосан ўз хоҳишига қараб маълум дамли, мизробли, тирнама ёки зарбли чолғуда ўқишга тавсия қилиш мумкин.

Миллий чолғулар чалишни ўрганмоқчи бўлган номзодлар жисмоний баркамол, нафас ёъллари, ўпкалари тоза ва соғлом, тиш ва жағлари, лаб ва чакка мушаклари, бармоқлари ва тана тузилиши нормал ривожланган бўлиши жуда муҳим. Дамли чолғуларда ўқитишга танланадиган номзодлар 10-12 ёшга кирган бўлишлари мақсадга мувофиқ. Аммо кейинги йилларда мамлакатимизда 6-7 ёшли болаларни дутор, доира рубоб каби бошланғич тайёргарликдан ўтказиш орқали миллий чолғуларда ўқитиш тажрибаси қўлланилмоқда. Номзодлар жисмоний соғлом, тана тузилиши нормал ривожланган бўлиши билан биргаликда миллий чолғуларнинг ҳар бирига алоҳида танланади. Энг асосийси ҳар бир номзод у ёки бу чолғуда ўз хоҳишига қараб ўқиса, унинг барча жиҳатлари шу чолғуга мос келса, бундай машғулот устозга ҳам, шогирдга ҳам бирдай завқ келтиради ва муваффақиятлар гарови бўлиши муқаррар.

*Саволлар:*

1. Шашмақом қайси асрларга келиб шаклланган?
2. Шашмақом шўъбалари куй ва ашулаларининг яратувчиларидан кимларни айта оласиз ?
3. Қўқон хони саройидаги ижрочилардан кимларни биласиз ?
4. Бухоро Амири сарой созандаларидан кимларни биласиз ?
5. Хива хон саройи созандалари кимлар?
6. “Танбур чизифи” нима ?
7. Қадимги ашулачилик услубларининг номлари қандай?

**Режага мос келадиган маъруза клейсиер педагогик технологияни кулаш мумкин**

## **Адабиётлар**

1. П.Зокиров “Бастакорлик ижодиёти” Т. 2009 й.
2. Н.Аҳмедова “Ғуломжон Ҳожиқулов” Т. 2008 й.
3. И.Ражабов “Мақомлар масалаларига доир” Т. 1971 й.
4. И.Ғаниева “Тановорлар” Т., 2003.
5. З.Суюнова “Ғанижон Тошматов” Т., 2009.

**4 - Мавзу: Чолғуларни ўзлаштиришда нота асосида эшитиб ўрганишнинг фарқли томонлари. Миллий асарларни ўзлаштириш (миллий чолғулар)да анъанавий ва замонавий услубларни қўллаш йўллари. Чолғуларда ижрочилик ҳолати ва уни йўлга қўйишнинг амалий аҳамияти**  
**(2 соат)**

**Режа**

- 1. Миллий чолғуларнинг анъанавий ва замонавий таснифи.*
- 2. Камонли, торли чолғуларнинг ижро аппаратурини қоидалари*
- 3. Пуфлама чолғуларнинг имкониятлари ва хусусиятлари.*

Ижрочилик ҳолати деганимизда чолғу созини қандай ушлаш, уни ҳозирлаш ва чалиш учун, бутун тана, бош, қўллар, оёқлар, пуфлаб чалинадиган чолғуларда нафасни тайёр бўлиши тушунилади.

Ижрочилик ҳолати ўз ичига бутун тана, бош, қўллар, оёқлар, чолғуни ушлаш, лабнинг мундштукда жойлашиши (амбушюр) вазиятини мужассам этади.

Ижрочилик ҳолатини бошидан тўғри қўйилиши ўта жиддий вазифалардан бўлиб, юксак чолғучилилик натижаларига эришишнинг энг муҳим гаровидир.

Тарихдан маълумки, чолғуларнинг такомиллашиши натижасида ижрочилик ҳолатида ҳам турли ўзгаришлар рўй берган. Масалан: қўшнаё ва буламон чолғуларида овоз берувчи тиллар, юқорига қараган бўлиб ижрочининг устки лаби овоз берувчи тилни устига жойлашади.

*2. Камонли, торли чолғуларнинг ижро аппаратурини қоидалари.*

Сурнай қадимдан лунж шиширилиб найпачоқда лаб билан эмас нафас кучи билан бошқарилади. Тошкент- Фарғона сурнай ижрочилиги чолғу ёълларида нафас билан биргаликда товушни бошқаришда, нола-қочирим ишлатишда тил ҳам иштирок этади. Хоразм сурнайчилиги ёъналишида қайтарма нафас ишлатилганлиги сабабли тил иштирок этмайди. Фақатгина стаккатоларда тил ишлатилади.

Танбур созида ўнг қўл кўрсаткич бармоғига ноҳун кийилиб, овоз чиқаришда ўнг қўлнинг вазифаси катта.

Аммо, парда босиш, нола-қочиримларда чап қўл етакчи ўрин тутди. Дуторда эса, тирнаб чалинадиган соз бўлгани учун ўнг қўлнинг барча бармоқлари иштирок этади. Бундан ташқари дутор зарблари доира усулини ҳам бериб, дуторнинг қопқоғига қўл билан усул (Дутор лазгиси, қўштор) берилади. Чап қўлнинг иштироки парда босишда ва товуш чиқаришда (қўштор куйида) ишлатилади.

Рубоб, уд чолғулари мезробли, яни мезроб (медиатор) билан чалинади. Мезроб ўнг қўлнинг бош ва кўрсаткич бармоқлари орасида ушланади. Симлари жуфтланганлиги сабабли, мезроб урилганда тебраниш яни созларнинг товуши кенгаяди. Чап қўл бармоқлари фақат парда босиш учун ишлатилади.

Чанг чолғуси ижрочи томонидан иккита чўп билан уриб ва териб чалинади. Чап қўл гоҳ-гоҳида овозни сўндириш вазифасини бажаради. Аммо, ўнг қўл етакчи, куй бошлашда аксет, ауфтакт бериб ансамблларда дрижорлик, бошловчилик вазифасини ҳам ўтайди.

қонун чолғуси ўнг қўл ва чап қўлнинг барча бармоқларига ноҳун кийилиб қонун чолғусини тиззага қўйилиб бармоқлардаги ноҳун билан териб чалинади. қонун чолғуси ўтириб чалинади. Ғижжак ва сато чолғуларида ўнг қўлда камон ушланиб, чап қўлда парда босилади. Ёл ва симнинг ишқаланиши натижасида товуш ҳосил бўлади.

Доира чолғуси чолғучини ўнг ва чап қўллари, терига урилиши орқали овоз чиқарилади. Ноғора чолғуси чўпни терига уруш орқали овоз чиқаради. //

Сафойил чолғуси урма асбоблар туркимига киради. Силкитиб асосий зарб, ижрочининг эғнига теккизиш орқали чиқарилади. қайроқ чолғуси тошни темирга уриш орқали овоз чиқарилади.

### *3. Пуфлама чолғуларнинг имкониятлари ва хусусиятлари.*

Олимларнинг фикрича, энг муҳими ижро жараёнида чолғучи тана аъзоларининг ҳеч қандай зўриқишисиз, кучанишисиз табиий вазиятни ижрочи ҳолатининг асоси қилиб олиниши зарурлиги уқтирилади.

Созанда дамли чолғуларда машқ қилганида тикка турган ҳолатда, йелка ва кўкраклар керилган, бошини тўғри тутган, оёқлар йелка кенглигида бўлмоғи керак. Танбур, дутор, рубоб, уд, чанг, қонун, ғижжак, сато чолғуларини ўтириб чалганида оёқларни чалиштирмаслик зарур. Бошқа чолғуларда эса қўллар танага қисилиб жуда яқин турмаслиги, табиий ҳолатга мувофиқ эркин бўлиши зарур.

Чолғу асбобида бармоқлар жойлашуви уларнинг табиий ҳолатидан келиб чиқмоғи даркор. Айниқса дамли чолғулар пардаларида ўқувчи бармоқлари ярим эгилган табиий ҳолатда бўлиши, юқорига ортиқча кўтарилмаслиги, ён томонга сурилиб кетмаслиги зарур. Созанданинг сахнадаги кўриниши ва ўзини тутишига ижрочилик ҳолати салбий таъсир қилмаслиги керак. Яъни ҳар хил бачкана қилиқлар, ортиқча чайқалиш ёки чолғуни ҳар томонга ёъналтириш, қимирлатиш, тингловчига ёки жўрнавозга орқаси билан туриш каби кишининг ғашига тегадиган ҳаракатларни олди олиниши зарур. Чунки нотўғри ижрочилик ҳолатига кўникиш осон, аммо уни тўғрилаш анча мушкул. Бунга мисол қилиб абитуриентларнинг консерваторияга кириш даврини келтириш мумкин. Бу пайтда турли муаммолар учрайди. Булар мезробли, урма, камонли, дамли

чолғуларда юқори регистр пардаларини ушлаб тура олмаслик, лабни тез чарчаб қолиши, товушларнинг тоза эмаслиги, аттака пайтида аниқликнинг ёъқлиги ва бошқалар. Ушбу йетишмовчиликларни бартараф қилиш учун консерватория профессор-ўқитувчиси талабанинг чолғу асбобини ушлаш ҳолати, жойлашуви ва бошқа масалаларни кўриб чиқиши керак бўлади.

Аммо консерватория ижрочилик ҳолатини тўғрилайдиган жой эмас. Лекин консерватория профессори талабанинг ривожланишига унинг ижрочилик ҳолати исканжа бўлиб халақит бериб туришига ҳам қараб тура олмайди. Чу сабабдан профессор талабанинг олдинги ўқитувчиси қилган хатосини тўғрилашга мажбур бўлади.

Бундай ўзгариш қилиш учун ўқитувчи талабада қуйидаги омилларнинг мавжудлигига амин бўлиши керак. Яъни юқори даражадаги жисмоний йетуклик (биринчи навбатда тишлари, лаблари ва нафас органларининг соғломлиги), юксак мусиқий қобилият эгаси эканлиги, меҳнатсеварлик ва мақсад сари интилиш каби хислатлар мавжуд бўлса абитуриент ижро ҳолатидаги барча йетишмовчилик ва муаммолар кетказиладиган катта меҳнат, асаб ва вақт эвазига тўғриланиши мумкин.

Бундай хатоларнинг объектив ва субъектив сабабларидан келиб чиқадиган бўлсак Республикадаги 300 дан ортиқ болалар санъат ва мусиқа мактабларининг 10% да ҳам анъанавий созандалик бўлимлари мавжуд эмас. Мавжуд бўлганда ҳам, халқ чолғулари ижро услубида ўргатилади. Чунингдек, вилоятлардаги мусиқа ва санъат касб хунар коллежи ҳамда академик лицейларида мутахассислар етишмаслиги туфайли, бит тур мутахассислар иккинчи тур ихтисосликларига дарс беришга мажбур бўлишяпти. Масалан: найчи хонандаликдан, чангчи созандалар дутордан, сурнайчилар доирадан дарс беришяпти. Ана шу сабаблар боис кадрларни консерваториягача тайёрлаш ишлари ҳозирча кўнгилдагидек эмас.

#### **4-мавзу назорат саволлари:**

1. Ижрочи ҳолати деганда нимани тушунасиз ?
2. Ҳозирги чолғулардан қайси бирлари ижрочилик ҳолатининг ўзгаришларига учраган?
3. Ижрочи созанда саҳнада ўзини қандай тутиши керак?
4. Консерваторияга киришда абитуриентларда қандай нуқсонлар кузатилади?
5. Чолғу ижрочиларини тайёрлашда Республикамизда қандай муаммолар мавжуд?

#### **Адабиётлар**

1. М.Худойназаров “Ҳожихон Болтаев” Т. 2004 й.
2. М.Худойназаров “Анъанавий яккахон кўшиқчилик” Т. 2005 й.



3. М.Худойназаров “Сарви хиромоним менинг” Т. 2006 й.
4. М.Худойназаров “Анъанавий ансамбл” Т. 2006 й.

## **5 - Мавзу: Ижро дастури ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда якка машғулотлар масалалари. Гуруҳли ва якка машғулотларни режалаштириш**

**(2 соат)**

### **Режа**

*1. Анъанавий ижрочиликни ўргатишда устоз шогирд тизими ва замонавийлик.*

*2. Анъанавий ижрочиликда машқ ва замонавий ижрочиликда этюдлардан, гамма ҳамда аккордлардан самарали фойдаланиш.*

*3. Анъанавий чолғу ансамблининг ижрочилик қонун қоидалари.*

Халқимизнинг мусиқа мероси теран илдизларга эга. Мозийга назар соладиган бўлсак ўзбек мумтоз мусиқаси етти минг йиллик тарихга эга. Унинг асл анъаналари ўз бадий ва эстетик қийматини йўқотган эмас. Мазкур анъаналар замонавий мусиқа маданиятимизнинг ажралмас бир бўлаги сифатида хозирги кунда ҳам ўз навқиронлигини сақлаб қолган. Анъана аслида ўтмиш замон маданиятининг ўз ҳолича асраб авайлаб бугунги кунгача соф ҳолатда етиб келишидир. Дарҳақиқат, мусиқа меросимиздан, халқ куй ва кўшиқларидан илҳомланмаган замонавий мусиқанинг бирор бир соҳасини топиш қийин. Оммавий эстрада кўшиқларидан тортиб симфоник мусиқалар, миллий опера, мусиқали драмаларнинг ривожланиш жараёнини мумтоз мусиқамиздан ажралган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Маълумки, анъанавий ўзбек мусиқаси асрлар давомида икки асосий йўналишда ривожланиб келади. Халқ оғзаки ижоди, яъни фольклор ва мумтоз мусиқа. Анъанавий мумтоз мусиқа, халқ оғзаки ижоди ҳамда замонавий бастакорлар ижодидан фарқли ўлароқ, мустақил йўналиш сифатида халқ мусиқаси ёки халқ мумтоз мусиқаси дея таснифланади. Сўнгги вақтларда асосан воҳага мансуб асарлар, Бухоро Шашмақоми, Хоразм ва Фарғона –Тошкент мақомлари, миллий халқ мусиқалари мумтоз мусиқа деб юритилмоқда. Халқ кўшиқлари, маросим кўшиқлари, воҳага хос кўшиқлар, достон, терма, ялла, лапар, айтишув каби асарлар эса халқ оғзаки ижоди, яъни фольклор деб аталади. Аммо бу иккала жабхани бир биридан айро тасаввур қилиш қийин. Ўзбек халқ мумтоз мусиқаси хақида кенгроқ ва аниқроқ маълумотга эга бўлиш учун мазкур “Мақомот” эшиттириши орқали уларнинг ҳар бирига вақти вақти билан алоҳида тўхталиб ўтамиз. Хозир эса Ўзбекистон халқ артисти Ориф Алимахсумов ижро этган ашулани тинглаймиз.

Мумтоз мусиқамиз деганда энг аввало ушбу касб намоёндалари, моҳир созанда, хонанда ва бастакорларнинг ижодий махсулоти, мақомлар, йирик шаклли мураккаб куй ва ашулалар кўзда тутилади. Мусиқа меросининг ҳар иккала қатлами бир бирига боғлиқ ҳолда ривожланиб келган. Халқ оғзаки ижоди мумтоз мусиқа учун илҳом манбаи, хаётбахш куч қувват бўлиб хизмат қилган бўлса, ўз навбатида мақом ва мумтоз ашулалар асосида юзлаб халқ куй ва

кўшиқлари яратилган. Оғзаки анъана ва мумтоз мусиқани боғловчи энг муҳим омилларидан бири уларнинг анъанавий ижрочиликда уйғунлашганлигидадир.

Мумтоз асар бу мақомга яқин бўлган асардир. Мақом шўъбаларидан кейинги келадиган халқ ижодидаги асарлар мумтоз асарлар дейилади. Муножот, Тортадур, Алиқамбар шулар жумласидандир. Фольклор эса халқ оғзаки ижодидаги асарлардир. Улар мумтоз асарлардан кейин келади. Улар бир бирига боғлиқ. Уларнинг орасига жуда яқин. Мақом, мумтоз йўл ва халқ оғзаки ижоди тартибида уларни қаторлаштириш мумкин)

Шу билан бир қаторда халқ оғзаки ижоди ва мумтоз мусиқанинг фарқли томонлари ҳам мавжуд. Фольклор асосан халқ яратган, кўпчилик бўлиб ижро этиладиган асарлар бўлиб, меҳнат ва маросим кўшиқларида ёки ёр ёр ҳамда ўланларда ижрочи, тингловчи, куй яратувчини алоҳида алоҳида ажратиб бўлмайди. Улар бир бири билан узвий боғланган ҳолда бир бутунликни ташкил этади. Фольклор намуналари оммавий тарзда ривожланган бўлиб, куй шакллариининг соддалиги билан ажралиб турса, мумтоз мусиқани, асосан, шу соҳанинг намоёндалари тарқатади. Асарнинг мусиқасини махсус тайёргарлик кўрган бастакор яратади, шеърини матнларини аруз вазни ёки мураккаб бармоқ вазнида ижод этувчи мумтоз шоирлар ёзади, истеъдодли хушовоз хонанда ва мохир созандалар эса унга ҳаёт бағишлайдилар. Мусиқа намуналари эса ўзининг мураккаб ва пухталиги билан ажралиб туради. Бу борада етакчи жанр хисобланган мақомлар қадимда сарой шароитида, олиму фузалолар даврасида, илм тафаккурнинг энг юксак муҳитида яратилган. Уларни юксак савияда ижро этиш учун эса санъаткордан пухта билим, тажриба ва алоҳида маҳорат талаб этилади. Бу асарларни эшитиб идрок этиш учун ҳам маълум даражада тайёргарлик лозимдир.

Халқ оғзаки ижодига мансуб асарлардан бири “Алла”ни Ўзбекистон халқ артисти Замира Суюнова ижросида тингладингиз. Мусиқий фольклор намуналарининг кўпчилиги одатда меҳнат ва турмуш тарзига ёки бирор бир маросимга узвий боғлиқ равишда жорий қилинади. Меҳнат ва маросим кўшиқлари фақат маълум бир шароитдагина юзага келади ва ҳаётнинг ўзидан олинади. Мумтоз мусиқа эса турмуш воқеълигига бевосита боғлиқ бўлмасдан мустақил бадиий ва эстетик аҳамият касб этади. Масалан “Илғор”, “Баёт”, “Чўли Ирок” каби асарлар бирор бир турмуш тарзи ёки маросимга боғлиқ эмас, балки мазмуни ўринли равишда бўлган турли шароитларда ижро этилиши мумкин бўлган ижод маҳсулидир.

Мумтоз мусиқанинг ривожланиши илм фан тараққиёти билан чамбарчас боғлиқдир. Унинг илмий назарий негизлари узоқ ўтмишданок пухта ишланиб келинган. Мумтоз мусиқанинг назарий асослари Фаробий, ибн Сино ва Урмавий каби буюк қомусий олимларнинг рисолаларида ўз аксини топган. Шарқ мусиқа илмининг ажойиб ютуқлари мумтоз мусиқанинг ривожланишида муҳим таянч бўлиб хизмат қилиб келган. Демак, мумтоз мусиқанинг мафкуравий томони ҳам кенг тараққий топган. Замонавий мусиқашунослик фани бу борада чуқур

изланишлар олиб бормоқда. Мумтоз мусиқанинг туб хусусиятларини очиш, моҳиятини тушуниш ва hozirги ижтимоий шароитда содир бўлаётган хаётий ўзгаришлар жараёнини кузатиш, шунингдек, тараққиётга муносиб ҳисса қўшиш учун ижрочилар билан биргаликда ижодий ишлар олиб борилмоқда. Мумтоз мусиқанинг тарихи жуда қадимий ва бой бўлса ҳам ҳеч қачон hozirгидек диққатга сазовор бўлган эмас. Мақомлар, халқ мумтоз асарлари ва мумтоз бастакорлар яратган куй ва ашулаларни радио, телевидение ва интернет орқали эшитиб чуқур завқ оламиз. Юртимизнинг Самарқанд шаҳрида ўтказиладиган энг йирик фестивалларидан бири “Шарқ тароналари”ни мисол тариқасида келтиришимиз мумкин. Бу фестивал анъанавий ижрочилик мавзусида халқаро анжуман ва кўрик танловни ўз ичига олади. Айни дамда ушбу фестивалнинг гран при совриндори, “Шарқ булбули”, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Насиба Сатторова ижросидаги ашулани тақдим этамиз.

Вазирлар Маҳкамасининг 910-қарорига биноан мусиқа мактабларини замонавий русумда қуриш, эскиларини қайта қуриш, жихозлаш, мусиқий созлар, ўқув адабиётлари билан бойитиш 2009 – 2014 йил давомида амалга оширилди. Бунда миллий чолғу асбобларимизнинг энг сифатлилари тақдим этилди. Ўқув адабиётларини болаларга хос бўлган намуналари танлаб олинди. Миллий мусиқамиз борасида Президентимиз 2010 йил 29 август куни В.И.Успенский номидаги ихтисослаштирилган академик мусиқа лицейи очилишида “Биз миллий мусиқамизга кўпроқ эътибор қилишимиз лозим, чунки биз бу ноёб дурдоналаримизни дунё миқёсига олиб чиқишимиз керак. Европа маданиятини ривожлантирувчи давлатлар талайгина, лекин бизни санъатимизни фақатгина ўзимиз ривожлантира оламиз.” деб таъкидладилар. Бу фикрдан шу нарса аён бўладики, ўқувчиларни инсонпарварлик, ватанга муҳаббат, билим ва маърифатга интилиш руҳида тарбиялаш, урф–одатлар, анъаналарни қадрлашга ундовчи омил бўлиб, улар хонандалик мусиқий таълимини замонавий талаблар асосида ташкил қилиш ва шу билан биргаликда бўлажак хонандаларни эстетик тарбиялашни, миллий санъатимизни чуқур ривожлантириб, бошқа яъни бизга четдан кириб келган санъатларни инкор этиш керак дегани эмас, балки барча санъат турларини тўлалигича ўрганиб, менталитетимизга уйғун эътиқодларни олиб, келажак авлод вакилларига тўлалигича қолдириш асосий вазифалардандир. Ёт ғоялар ва турли оқимлардан келажак авлодни сақлаш, ҳимоя этиш учун, ўз миллий мусиқасини устун қўйиб, ҳар бир бўлажак санъаткор миллий мусиқасини чуқур ўрганиб, кейин бошқа мамлакатларнинг мусиқаларини ўзлаштирса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Мусиқа таълими хақида маълумот беради. Болаларни асосан кулоқ орқали тарбиялаш керак. Она қорнида бола 4 ойликдан эшита бошлайди. Шунда унга фольклордаги кичик йўлларни эшиттириб бошлаш керак. Биринчи синф болаларига яллама ёрим каби куйларни эшиттириб уларнинг қулоғини миллий куйларимизга ўргатиб боришимиз керак. )

Муסיқа ва санъатга ихтисослашган касб хунар коллежлари ва академик лицейларда миллий муסיқамизни ўрганувчи анъанавий ижрочилик бўлим ўқувчилари миллий муסיқа меросимизни чуқур ўрганишга мослаштирилмоқда. Нисбатан мураккаб бўлмаган мумтоз асарларни ижро этиш баробарида уларни тахлил қилиш, тарихий негизларини ўрганиш ҳам жорий этилган. Олий таълим муассасалари ичида Ўзбекистон Давлат Консерваторияси “Анъанавий ижрочилик” кафедраси мумтоз муסיқамизнинг етук ижрочиларини тайёрлашда жонбозлик қилмоқда. Ўзбекистон Давлат Санъат ва Маданият Институти эса халқ оғзаки ижодини ўрганиш ва изланишлар борасида етакчи таълим муассасаси хисобланади. 2011 йил бадиий жамоалар сафидаги Юнус Ражабий номидаги мақом ансамблига ва мақом ижрочилигини ўзига касб билган санъаткорлар учун “Мақом маркази” ташкил этилди. Бу марказда созанда ижрочилар, хонанда мутахассислар ташкил этилиб овоз ёзиш студиялари очилди. Бундан ташқари барча вилоятлар мақом ансамбллари сафи кучайтирилиб, таълим муассасаларини битириб чиққан ёш мутахассис ходимлар билан бойитилди. Хусусан, Хоразм вилояти мақом ижрочилари учун ҳам “Мақом маркази” мавжуд бўлиб, унга бошчилик қилаётган ака ука Эшжоновлар мақом ижрочилиги ривожига ўз хиссаларини кўшмоқдалар. Мақом жамоасининг Бухоро вилояти бўлимида эса аввалдан мақомга бўлган эътибор кучли бўлганлиги сабабли бугунги даврда бу санъатнинг ижрочилиги юксак даражада ривожланди.

*3. Анъанавий ижрочиликда машқ ва замонавий ижрочиликда этюдлардан, гамма ҳамда аккордлардан самарали фойдаланиш.*

Маълумки, археологларнинг кашфиётлари ва бошқа тарихий манбаларнинг далолат беришича, қадимий Хоразм, Бақтрия ва Суғд элларида эрамиздан бир неча аср олдин, ниҳоятда бой ва ранг–баранг муסיқа санъати мавжуд бўлган. Айритом, Тупроққалъа, Афросиёб каби кўҳна шаҳарлардан топилгантасвирий санъат обидалари, муסיқа ҳаётининг турли томонларига кенг жорий қилинганлигидан ва муҳим ижтимоий аҳамияткасб этганлигидан дарак беради. Моҳир ижрочиларнинг қўлларидаги чанг (учбурчак арфа), удсимон, торсимон, найсимон, карнайсимон чолғу асбоблари эса узоқ тараққиёт йўлини босиб ўтган мукамал созлардир. Юксак даражада тараққий топган муסיқа амалиётига муносиб дид ва чуқур илмий тафаккур, яъни муסיқа илми ҳам юзага келган. Муסיқанинг назарий асослари, шунингдек, ҳар бир даврнинг ўзига хос фалсафий ва эстетик қарашларига боғлиқ символикаси ҳам пухта ишланган.

Араб истилосидан олдинги даврларда ёзилган, бевосита муסיқага оид рисоалар бизгача етиб келмаган бўлса да, сўнгги вақтларда яратилган китобларда ўтмиш муסיқа тафаккури ҳақида бирмунча маълумотлар берилган. Фаробийнинг “Катта муסיқа китоби”, Хоразмийнинг “Илмлар қалити” номли қомуси, Наршиҳийнинг “Бухоро тарихи” асари, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” дostonлари ва бошқа манбаларда қадимги давр муסיқасига оид маълумотлар келтирилиб, Барбод, Сарқаш, Озодвор, Нақисага ўхшаган забардаст чолғучи, бастакор ва муסיқашуносларнинг ижоди

таърифланади. Улар ижро этган музика асарларининг номлари, мазмуни ҳамда ички тузилишига оид тушунча ва иборалар, шунингдек, ижрочилик анъаналари тилга олинади.

Шу ўринда Барбод ҳақида гапириб ўтмоқчимиз: Барбод Марказий Осиё ва бутун Яқин Шарқ халқлари қадимий музика маданиятининг машҳур намояндаси ва умуман рамзи ҳисобланади. Бу санъаткор Сосонийлар сулоласи Хусрав Парвиз замонасида, яъни 591–628 йилларда сарой созандаси сифатида хизмат қилган. Баъзи манбаларда уни Фахлбод, Барбод Марвий деб ҳам юритилган. Барбод асли Марвлик, яъни қадимий Хоразмнинг шаҳарларидан бирида таваллуд топган. Унинг доврўғи ҳатто Хусрав Парвиз қулоғига етиб, саройга таклиф этилади. Барбоднинг маҳорати ҳақида кўплаб афсоналар, ривоятлар тўқилган шунинг учун ҳам баъзи олимлар уни афсонавий шахс деб ҳам юритишади. Фирдавсийнинг “Шохнома” асарида ҳам Барбод ҳақида ривоятлар келтирилган.

Мумтоз музиканинг баъзи терминлари мавжудки булар мақом иборасидан ҳам илгарироқ бўлганлиги манбаларда келтирилади мисол учун **наво**, яъни оҳанг, куй, музика асари, **парда**–чолғуларда бармоқ босилиб, товуш хосил қиладиган жой, музика асарининг муаян товуши ёки товушлар мажмуаси. **Достон**нинг маъноси эса парда сўзига яқин бўлиб, чолғуларда бармоқ ўрни, муаян товушлар мажмуасини билдиради. **Роҳ** эса йўл, яъни куй йўли, музика матни маъносини англатади. **Лаҳн**–куй, музика асари, **Қавл** ашула, шеър билан айтиладиган музика асаридир. **Тасниф**–ҳамоҳанг куй, мукамал музика асари. **Хусравоний** шоҳона, яъни энг мукамал музика туридир.

Музика йўллари турли тоифа ва туркумларга мужассамлаштирилган. Марказий Осиё халқлари Араб истилосидан профессионал музикада машҳур бўлганлардан бири Хусравонийлар туркумидир. Бу туркумга “Ганжи Арус” (Келинчак ганжи), “Ганжи Гов” (Сигир ганжи), “Ганжи Фаридун” (Фаридун ганжи), “Кини Сиёвуш” (Сиёвуш учун қасос) ва бошқа музикаий намуналар кирган. Ҳар бир Хусравоний икки қисмдан ва ўз навбатида кичик бўлимлардан тузилганлиги ҳамда бу куйлар овоз ва чолғуларда ижро этилганлиги қайд қилинади. Қадимий музиканинг яна бир машҳур турларидан бири лаҳнлар туркумидир. Бу куйларнинг номлари ва тартиби манбаларда турлича келтирилади. Масалан Барбод номи билан боғлиқ ўттизта лаҳнлар шундай номланади. Уларни санаб ўтаемиз: Ганжи бод овард

2.Ганжи гов

3.Ганжи сохта

4.Шодирвони марварид

5.Тахти Токидий

6.Ноқусий

7. Оврангий
8. Ҳаққа ковус
9. Моҳи бар кухон
10. Мушкидона
11. Оройиш
12. Нимрӯз
13. Сабр дар сабз
14. Кафли румий
15. Сарвистон
16. Сарв саҳий
17. Нушин бода
18. Рамиш хон
19. Сози наврӯз
20. Машкуя
21. Меҳргоний
22. Марвинак
23. Роҳи шабдиз
24. Шаби фараҳ
25. Фараҳрӯз
26. Гунча кабиқдорий
27. Нахчиргон
28. Кини Сиёвуш
29. Кини Эраж
30. Боғи Ширин

Бундан ташқари, Барбод тузган еттита Хусравоний ўттизта Лаҳн, уч юзу олтмишта парда, яъни манбаларда парда баъзан нағма деб ҳам юритилиб, бир бутун мусиқий тузилмалар тилга олинади. Мазкур тузилмалар асосида Марказий Осиё халқларининг қадимий космология, яъни коинот тўғрисидаги фанга қарашларининг таъсири яққол сезилиб туради. Бу туркумлар ой (қамар) йили

солномасининг асосига қарата қиёс қилинган. Еттита Хусравоний ҳафтанинг етти куни, ўттизта лаҳн–ойнинг ўттиз куни ва уч юз олтмиш дoston эса йилнинг уч юзу олтмиш кунига нисбатан тузилган. Ўтмишда Шарқ нота ёзувлари оғзаки анъанадаги мусиқага мансуб бўлганлиги сабабли, фақат ёдда бор бўлган мусиқа йўллари ни хотирага келтириш вазифасини бажарган. Шунинг учун мазкур куйларнинг садоланишини ҳозирги вақтда аниқ тасаввур қилиш қийин. Аммо кўпчилик Шарқ халқларининг мусиқа маданиятини ривожлантиришда ушбу қадимий йўллари ни муҳим аҳамият касб этганлиги шубҳасиз. Унинг анъаналари, кейинги даврларда юзага келган янги мусиқий туркумларга, хусусан мақомлар таркибига катта таъсир кўрсатган. Қадимий мусиқий йўллари нинг номлари ва умуман, бошқа хусусиятлари ни, ҳаттоки бизгача етиб келган Хоразм мақомлари, Шашмақом ва Фарғона–Тошкент мақомлари шўъбалари мисолида ҳам кузатишимиз мумкин.

Тўққизинчи асрдан бошлаб Марказий Осиё ва умуман Яқин Шарқда ижтимоий ва аниқ фанларнинг ривожланиши билан бир қаторда, мусиқа илми ҳам кенг тараққий эта бошлади. Мусиқа санъатининг шаклланиш ва ривожланиш жараёни буюк донишмандлар Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Аль Хоразмий, Абу Али Ибн Сино ҳамда уларнинг издошлари Сафиуддин Урмавий, Абдулқодир Мароғий ва бошқа кўплаб санъаткорлар номи билан боғлиқдир.

Давр анъаналарига кўра, мусиқа рисолалари араб, кейинчалик эса форс тилларида ёзила бошланган. Лекин ўрта аср мусиқа илмига тор маҳаллий хусусиятлар нуқтаи назари билан қарамаслик керак. Фаробийнинг катта мусиқа китоби ҳалаб, яъни алеппо, Ибн Синонинг “Жавоми илми мусиқий”, “Урганч ва Хамадон”, Сафиуддин Урмавийнинг “Китоб ул адвор” ва “Шарафия” рисолалари Бағдодда ёзилган бўлса ҳам уларни фақат Шом яъни Сурия, Мовроуннахр ёки Ироқ мусиқасига тегишли деб бўлмайдди. Гарчи бу асарларда мусиқанинг муайян турлари, айрим жойларнинг маҳаллий хусусиятларига тегишли маълумотлар бўлса ҳам улар асосан мусиқанинг туб қонунлари ва назарий асослари ни кенг илмий тафаккур нуқтаи назаридан ўрганишга қаратилган. Шунинг учун ҳам бу илмий мерос Марказий Осиё ва яқин Шарқ халқлари мусиқа маданияти ва биринчи навбатда оғзаки анъанадаги профессионал мусиқа намуналари ни илмий асосда ўрганишга ёрдам беради. Шунини айтиш жоизки, Ўрта аср илмидаги мусиқа ибораси профессионал мусиқани кўзда тутувчи тушунчадир. Ўрта асрларда хозиргидек мусиқани фольклор ва профессионал турларга ажратиш одати бўлмаган. Умуман фольклор тушунчаси илмга анча кеч жорий қилинган. Мусиқа фольклоршунослигининг фан сифатида шаклланиши асосан ўтган асрнинг ўрталарида бошланган. Ўрта аср илмларининг таснифланишига кўра, мусиқа арифметика, геометрия ва астрономия билан бир қаторда аниқ фанлар таркибига киритилган. Шу туфайли мусиқий ходисалар ҳамда унинг назарий асослари математик услублар ёрдамида очиқ берилади. Мусиқа, математика илми бўлиб, унда куй яратилишини билиш мақсадида нағмаларнинг ўзаро мослашиши ва мосланмаслиги жихати ҳамда ана шу нағмалар орасида ўтадиган вақт ўрганилади. Аммо мусиқа илмини мутлақо



соф математик мавхумлик деб тушуниш ҳам ўринли эмас. Фаробий мусиқа илмини асослашда аввало мусиқа амалиёти пайдо бўлиб, кейин у ҳақдаги фикрлар вужудга келади деб таъкидлайди. Ўрта аср мусиқа илми ғоят серқирра бўлиб, унда назарий ва эстетик масалалар асосий ва етакчи ўринни эгаллайди. Назария билан эстетиканинг ўзи ҳам бир биридан ажралган ҳолда эмас, балки ягона илми мусиқийнинг турли томонлари сифатида гавдаланади. Назарий жихатдан мусиқанинг таркибий қисмлари ва ички тузилиш қонунлари ўрганилса, эстетик тарафдан эса унинг мафкуравий асосларини очиб беришда қўлланиладиган тушунчалар устида фикр юритилади. Мусиқа илмининг классик даври хисобланган 9-11 асрларда хусусан, Фаробий ижодида мустқа назарияси ўз навбатида беш бўлимга ажратилган. Биринчи бўлимда ушбу илмнинг таркибий бўлақларини билиш учун лозим бўлган асос ва негизлар ҳамда уларни қўллаш таркибий бўлақларининг турли миқдорлари мусиқани тадбиқ этиш услублари шунингдек, тадқиқотчи қандай бўлиши ҳақида сўз юритилади. Иккинчи бўлимда, бу санъатнинг асослари ҳақида гапирилади. Нағмаларнинг хосил бўлиши, нағма турларининг сифат ва миқдори ҳақида, бир нағманинг иккинчисига муносабатини тушунтириш ҳамда бу фикрларни исботлашга тегишли маълумотлар келтирилади. Шунингдек, нағмаларнинг жойлашиш турлари ва тартибига кўра мослашуви ҳамда шу асосда куй яратиш учун мумкин бўлган нағмаларни танлаш тушунтирилади. Учинчи бўлимда, асос, негиз ва исботлашга тегишли тушунчаларни ишлатиш яъни нағмаларни хосил қилиш учун лозим бўлган турли сунъий омиллар ёрдамида барча нағмаларни пайдо қилиш, уларни олдиндан белгиланган тартибда жойлаштириш, яъни илми мусиқа асосларини тушунтириш борасида сўз боради. Тўртинчи бўлимда, нағмаларнинг вазн асосини ташкил қилувчи усуллар ҳақида фикр билдирилади. Бешинчи бўлимда, умуман куй тузилиши, шунингдек муайян тартиб ва низомга кўра шеърий нутқ учун тузиладиган мукамал куй яратиш, куйнинг турли мақсадларига кўра шеърий нутқ қўллаш услублари ушбу нутқ туфайли ҳиссиётга янада изчил ва таъсирчан мақсадга мувофиқ куйлар таърифланади. Шу ўринда монодия ибораси ҳақида маълумот бериб ўтамиз. Монодия одатда мусиқани баён қилиш услуби соҳасидаги тушунча сифатида қўлланилган. Хозирги кунда бир овозли куй маъносида яъни моно бир, мелодия куй деганидир. Мусиқанинг тафаккур услубини ифодаловчи тушунча сифатида ҳам ишлатилади. Кўп овозли мусиқа услублари гармония ва полифонияга нисбатан бир йўналишда ривожланувчи услуб, масалн дуторда ижро этиладиган куйлар, унинг икки тorigа кўра икки овозли, аммо бу овозлар мустақил ахамиятга эга эмас, балки бир йўналишдаги оҳангдорликдир. Дутор куйлари икки торда янграсада, монодик услубдаги асарлардир. Кейинги асрларда хусусан 13-аср Сафиуддин Урмавий ижодидан бошлаб мусиқа назарияси монодик мусиқанинг асосан икки бош мезони парда ва умуман товушларнинг баланд пастлик жихати, ўрни ҳамда вазн, товушларнинг вақт муносабати нуқтаи назаридан ўрганишга қаратилган. Булар нисбатан мустақил бўлган икки илмга ажратилади. Илму таълиф ва илму иқоъ. Илму таълиф тузилган, мослашган илм маъносини билдириб, гармония ёки композиция деб таржима қилинади. Куйнинг дастлабки зарраси- товушдан

тортиб, йирик музика тузилмалари хақида тушунчалар беради. Куй бўлаклари савт яъни товуш, нағма яъни парда, тон, бўд – интервал, жинс – дастлабки куй тузилмаларининг пардаасослари, тўрт беш поғонали товушқаторлар, жаъм, яъни жинсларнинг бирикмасидан хосил бўладиган бир октава хажмдаги товуш тузилмаси. Интиқолот кўчиш, яъни куйнинг ичида асосий пардалардан ёрдамчи пардаларга кўчиши, аниқроғи модуляцияси хақида фикр юритилади. Илму иқоъ эса музика вазнининг энг кичик бирлиги нақр яъни асл маъноси чертиш, зарб вазнларини ўлчаш учун шартли равишда олинган бирлик ва улардан хосил бўладиган иқоъ яъни ритм, усул. Давр ритмик тузилма, даврий оралиқ, усул ритмик даврнинг муайян тури каби тушунчаларни ўрганишга қаратилган.

Шарқ музика эстетикасида куйнинг пайдо бўлиши, унинг моҳиятини белгилаш энг кўп муҳокама қилинадиган масалалардан хисобланган. Музиканинг пайдо бўлиш масаласи афсонавий, илоҳий ва ҳаётий тажрибага асосланган ҳолда турлича талқин этилади. Айримлар музиканинг пайдо бўлишини афсоналарга боғлаб, Қакнус ёки тошга ўйилган тешиклардан чиққан садолар, энг мутаносиб музика навлари бўлиб, инсон яратган ҳар қандай куйдан устун турганини таъкидлашган. Фаробий ва Ибн Синодек илғор олимлар музикани инсон фаолияти билан боғлайдилар. Масалан Фаробий эшитиш тажрибасидан ҳоли бўлган ходисалар музикага алоқаси йўқлигини таъкидлаб фақат қулоқ билан эшитиб идрокланадиган оҳангларгина музика деб юритган. Ибн Сино эса музикани алоқа воситаси деб тушунган ҳолда фикр ва туйғуларни изҳор этишда сўз нутқини бирламчи, мутаносиб куйлашни эса ундан мукамалроқ поғона деб билади. Агар товуш назм ва мутаносиблик билан безалган бўлса, у янада кучлироқ таъсир қилади, деб ёзади “Жавоми илму музиқий” китобида.

#### *4. Анъанавий чолғу ансамблининг ижрочилик қонун қоидалари.*

Тўлқин Қурбоновнинг торли чолғулар камер оркестри учун ёзилган олтинчи симфонияси 1985 йилда яратилган. Композиторнинг айтишича, бу асарга ҳеч қандай адабий мавзу асос қилиб олинмаган, аммо ҳар қандай тингловчи унинг мазмунини бирор қийинчиликсиз албатта тушуниб олади. Симфония уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида умр хақидаги чуқур ўй, ҳаёллар, ҳаётда рўй берадиган воқеа, ходисаларга муносабат хақида куйланади. Иккинчи қисми эса ўткир оҳанглардан иборат бўлиб, унда реал ҳаётнинг ҳиссий бўёқлардаги тасвири гавдалантирилган. Симфониянинг учинчи қисми фаол оҳанглардан иборат бўлиб, ижобий образ кўринишида асарни якунлаб беради.

Тўлқин Қурбонов Олтинчи симфонияни яратиш жараёнида ўзга хос услубдан фойдаланган. Албатта унда Европа симфонизми қоидаларига, жаҳон композиторларининг тажрибаларига таянгани сезилади, аммо муаллиф асосан ўзбек халқ ижодидан ҳам усталик билан фойдалангани яққол кўришиб турибди, аниқроғи унда ўзбекона услуб устунлик қилади. Симфония аввалига сокинлик билан бошланади, иккинчи қисмда бир оз тезлашиш кўринади ва асар охирига етгани сари музика тезлиги орта боради. Симфонияни бошидан охирига қадар тингласангиз аввал Хоразм халқ куйларидан бири “Лазги”, изидан “Гирья”,

кейин “Тановар”, сўнгида яна “Лазги” янграгандек бўлади. Бу куйлар орқали Тўлқин Қурбонов гўё инсон руҳиятидаги ўзгаришларни тасвирламоқчи бўлгандек....

Композитор Тўлқин Қурбоновнинг ҳаёт фаолиятини кузатар экансиз унинг ижодида фақат юксалишни пайқайсиз. Ҳар бир яратган янги асари аввалгилариданда яхшироқ, фалсафийроқ ва мукамалроқ чиқади. Тўлқин Қурбонов Олтинчи симфониясини 49 ёшида ёзди. Бу асар композиторнинг айна ижодий жихатдан юксалиш даврига тўғри келди, ўзбек мусикаси тарихидан истеъдодли композитор сифатида жой олишига сабаб бўлди. Санъатшунослар ва танқидчилар ҳам муаллифнинг ижодига юксак баҳо бердилар. Тўлқин Қурбоновнинг Олтинчи симфонияси ҳали яна узоқ йиллар ўзбек тингловчиларининг сеvimли асари бўлиб қолади.

*Саволлар:*

1. Қадимги одам нима учун инсон овозидан кучли товуш берадиган чолғуларни ўйлаб топган?
2. Тош асри нима ва унда чолғулар қандай гуруҳларга бўлинган ?
3. Авесто нима ва ундаги мадҳиялар қандай аталади ?
4. Кўшонлар даврида ижро қилинган асарлар қайсилари ?
5. Хусрав Парвез II саройида яшаб ижод этган ижрочилар кимлар ?
6. Борбад томонидан ижод қилинган асарлар номларини топинг ?

## **6 Мавзу: Ўзбек миллий мусиқа асарлари талқини. Машҳур чолғучиларнинг ва улар яратган услубларни таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари**

“Биз миллий мусиқамизга кўпроқ эътибор қилишимиз лозим, чунки биз бу ноёб дурдоналаримизни дунё миқёсига олиб чиқишимиз керак. Европа маданиятини ривожлантирувчи давлатлар талайгина, лекин бизни санъатимизни фақатгина ўзимиз ривожлантира оламиз.”<sup>1</sup>

И.А.Каримов

Мамлакатимиз президенти жон куйдириб бундай дейишларига сабаб аслида янги ёш авлод мусиқа ижрочиларини кашф этиш, жонлантириш, асрлар оша бизгача келаётган Мақом санъатини тарғиб этишдир. Бундан ташқари бу санъатни дунё миқёсига олиб чиқиб, миллий мусиқамиз оҳанглари танитиш каби мақсад кўйилган. Бунинг учун юртимизда миллий мусиқа ижрочиларидан тузилган ансамбллар мавжуд. Айти мақоламиз ана шундай жамоалардан дунё юзини кўришга мушток бўлган жамоалардан бири Юнус Ражабий номидаги мақом ансамблидир.

Дастлаб, шу ансамбль ҳақида: Ю.Ражабий номидаги мақом ансамбли буюк мутафаккир, Ўзбекистон халқ артисти, академик Юнус Ражабий томонидан 1959 йили Ўзтелерадио қошида ташкил этилди. Бу даврда ансамбл 14 созанда ва хонандалардан иборат эди.

1962 йилдан “Шашмақом” ва “Тошкент Фарғона мақом йўллари” асарлари илк бора граммпластинкага ёзила бошлади. Мазкур жараён то 1966 йилгача давом этди. Маълумки, шу даврларда овоз ёзиш ускуналари нисбатан тараққий топмаган эди. Бу ёзувлар асосан моно ёзилган бўлиб, шаҳар тинчлангандан сўнг, яъни автомобил ва трамвайлар шовқини тўхтагандан кейингина овоз ёзиш ишлари бошланиб, тонгача давом этар эди.



<sup>1</sup> Ахборот кўрсатуви “В.Успенский номидаги РИММАЛнинг янги биноси очилишида” 2010 й. 29 август.



Эътиборли томони шундаки, “Шашмақом”нинг Мушкилот ва Наср бўлимлари то ҳозирги кунга қадар 28 мартаба турли етук ижрочилар томонидан қайта ёзилган.

1976 йили ансамбл раҳбари Академик Юнус Ражабий вафотидан сўнг кўплаб етук санъаткорлар унга раҳбарлик қилиб келди. Жумладан: 1976–1979 йилларда Ўзбекистон халқ артисти, бетакрор овоз соҳиби Ориф Алимаҳсумов, 1979–1981 йилларда Ўзбекистон санъат арбоби Шавкат Муҳаммедов, 1983–1987 йиллар давомида Ўзбекистон халқ артисти, етук бастакор Ғанижон Тошматов, 1987 йилдан Ўзбекистон халқ артисти, “Буюк хизматлари учун” ордени нишондори ва кўплаб давлат мукофотлари совриндори Абдуҳошим Исмоилов, 1998–2000 йилгача Ўзбекистон халқ ҳофизи Исроил Ваҳобов, 2000 йилдан то ҳозирги кунга қадар Абдуҳошим Исмоилов оқилона бошқариб келмоқдалар.

Ансамбл муваффақияти мусиқа раҳбарларига ҳам боғлиқ албатта. Ансамблнинг ривожланишида жонбозлик қилган созандалардан Ўзбекистон санъат арбоблари Фаҳриддин Содиқов, Темур Маҳмудов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Абдурахмон Ҳолтожиев, созандалар Тохиржон Турғунов, Муроджон Норқўзиевларнинг номларини алоҳида тилга олиш жоиздир.





Ансамблда миллий санъатимиз намуналаридан уч воҳа мақомлари, халқ ижодиёти намуналари, бастакорлар асарларини қайта тиклаб, ЎзМТРК олтин ҳазинасига видео ҳамда аудио ёзувлар сифатида муҳрлашга муваффақ бўлишди.

Бундан ташқари 1978, 1987 йилларда Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган симпозиумларида ансамбл муваффақиятли иштирок этди. 1979 йили Тожикистон мақом фестивали, 1980 йили Озарбайжонда бўлиб ўтган “Мугам” фестивалларида Ўзбек миллий санъатидан хорижлик мақом шинавандаларини баҳраманд этишди.

Деярли, барча “Шарқ тароналари” фестивал кўрик–танловида кўпгина хонандаларга жўрнавозлик қилишган. Жумладан: “Шарқ булбули”, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Насиба Сатторова, Ўзбекистон халқ ҳофизлари Сойиб Ниёзов ва Абдунаби Иброҳимов. Бундан ташқари ҳар сафар Мақом ансамбли фестивалнинг очилишида ўз санъатини жонли ижрода намоёиш этади. Мустақиллик ва Наврўз шодиёналари ва кўплаб давлат тадбирларида барча хонандалар мусиқаларини бойитиб жўрнавозлик қилиши барчага маълум.

Ю.Ражабий номидаги мақом ансамбли қарийб 55 йилдан бери ўз санъати ва миллий меросимизни халқимизга етказиб келмоқда. Бу даргоҳда етук хонанда ва созандалар хизмат қилишган. Халқимиз ардоғидаги санъаткорлар кўплаб етишиб чиққан. Ҳозирги кунда ҳам ансамбл фаолияти давлат тадбирлари, байрамларида жонбозлик қилиб, фаол қатнашмоқда. Жамоа бугунги кунда ёш созанда ва хонандалардан иборат бўлиб, халқимизга бажонидил хизмат қилиб келмоқдалар. Шулардан (доирада) Шавкат Усмонов, (ғижжақда) Ўзбекистон халқ артисти Абдуҳошим Исмоилов, Эргашев Миркомил, (кўшнайда) Икром Матанов, (найда) Фарҳоджон Қодиров, (чангда) Зиёдjon Рузимов, (қашқар рубобида) Тохиржон Турғунов, Мансуржон Мўминов, (даторда) Дилноза Пардаевалар, шунингдек хонандалардан: Озода Ёрова, Бобур Кенжаев, Озод Тилланазаров, Тўрабек Мухторов, Роҳила Рўзимова, Камолиддин Алимаҳсумов, Адолат Исмоилова, Сардоржон Ғофуров, Орифжон Эргашевлар бор

махоратлари билан қадимий ва ҳамиша навқирон мақом ижроси билан астойдил шуғулланмоқдалар.

Бу санъаткорлар оддий эмас балки устозлар шу кунга қадар давом эттирган санъатни чироғини ёқиб ўтирувчиси, буюк санъатни келажак авлодга етказиб беришни ўзи зиммасига олган давомчилардир. Ҳар бири бир олам, бири биридан зукко, устозлар ўғитини тезда илғаб олиш ҳаракатида ўта қизиқувчан етук мутахассислардир. Ўйлаймизки бундан кейин ҳам ансамбл фаолияти юксалиб, Ўзбек санъатини дунёга таратади ва мамлакатимиз мусиқа санъатининг юзи бўлиб, узок йиллар фаолият олиб боради.

Мамлакатимизда санъат ривожланиб бормоқда бунга шак шубҳа йўқ! бизга Европадан кириб келган санъат турлари эстрада, академик вокал, оркестр ва хор ижрочилиги каби санъат турлари ўта ривожланиб, ҳатто Европа бу борада бизга ҳавас қилса арзийди. Бизни дунё мамлакатлари иқтидорли ёшлари кўп, Европа классикасини моҳирона ижрочилари сифатида яхши танишади. Бизнинг миллий санъатимиз борлигини ва бу санъат дунёнинг барча классикасини бир қўшганда ҳам савияси юксак санъатимиз борлигини афсуски кўпчилик билмайди. Бу улар учун фақатгина қоғозларда мавжуд ёки бизни юртимизда илгари яшаб ижод этиб, ҳозирги кунда АҚШ, Исройил ва бошқа давлатларга кўчиб кетган Бухоро ёхудийлари билан кетган деб ўйлайди.

Аммо “фақир киши панада” деганларидек, мақом ривожини ва мутасадди ташкилотлар ёш ижрочиларни қўллаб, мақом тарғиботини эркин ташкил этиб берилса, мақом ансамбллари кўпчилик концертига кўпчилик ёшларни жалб этиш, ҳорижда бўлиб ўтадиган фестивал, кўрик танлов ва концертларга маблағ ажратилиб, иш унумдорлиги оширилса, мақом ижрочилари илҳомига илҳом қушилиб, келажакда бу санъатни нафақат бизнинг юртимизда балки дунё ҳалқлари қизиқиб, балки мамлакатимизни иқтисодий юксалиши учун яна бир қадам бўлар эди.

### *1. Мақом ва халқ мусиқа асарларидаги доира усуллари.*

Кишилик жамиятининг ибтидоий даврларидан бошлаб қадимги одам қадамларининг бир маромда ерга ташланиши, ов ёки бошқа жамоа тадбирларидаги такрорий ҳаракатлардан, қўлларини-қўлларига, баданига уришдан пайдо бўлувчи садолар, турли меҳнат қуролилари, буюмлар ёки тошларнинг бир-бирига тегишидан келиб чиқадиган ритмик товушлар – урма чолғуларнинг вужудга келишига сабаб бўлган. Шунингдек ритм-усул ибтидоий инсон ҳаётининг марказий унсури бўлиб, у жамоа фаолиятини бирлаштирувчи, уни борлиқ-табиат ва коинот билан уйғунлаштирувчи ягона восита бўлган.

Олимларнинг тахминича, аёллар кийим тайёрлаш учун терига ишлов бериш жараёнида кундага ёпишган ва қуриган тери ҳақиқий ноғорасимон сас чиқариши натижасида инсон диққатини жалб қилган. Бунинг натижасида эса ноғораларнинг турли шакллари келиб чиққан деса бўлади.

Доирани яралишига алоқадор ривоятда шундай ҳикоя қилинади: қадимда мешкобчиларни сув ташийдиган мешларини тубига сув солганда текис турсин учун гардиш ўрнатилган бўлиб, сувдан бўшаган чоғда ёз куни кўёшда терининг қаттиқ қизиши натижасида у таранг тортилган ва бармоқ билан чалган пайтда доирасимон сас чиқарган. Бу Тошкент доирачилари орасида устоздан-шогирдга ўтиб келган ривоятлардан ҳисобланади.

Эрамиздан олдинги икки мингинчи йилликка оид Самайлитош археологик қазилмаларидан топилган доирасимон чолғуларда ижро этаётган созандалар тасвири доиранинг қадим замонлардаёқ мавжуд бўлган урма чолғу эканлигини тасдиқлайди.

Бир ривоятда айтилишича, Искандар Афлотунга: «Сен шундай бир чолғу ясагинки, унинг саси ўн тўрт чақирим узоқдан эшитилсин, душман юрагига кўрқув ва даҳшат солсин», - дебди. Афлотун ўйлаб-ўйлаб охири катта қасқоннинг иккала томонига мол терисини қоплабди-да, уни таранг тортириб, кўс ноғора ясабди. Ноғорани бир томонидан урилган зарб, иккинчи томонидаги терига таъсир қилган ҳолда акс-садо бериб, «Искандар! Искандар!» - деган даҳшатли овоз чиқар эмиш. Ҳозирги даврдаги икки томонига тери қопланган барча барабану довулларнинг яратилиши шундан қолган экан.

Марказий Осий ерларида олиб борилган қазишмалар натижасида олинган маълумотларга қараганда, ислом давридан олдинги замонларда доирага асосан аёллар жўр бўлган. Уларнинг доира усулларига мос кўшиқ айтиши ва рақсга тушиши ўша даврларда шаклланиб, асрлар оша ривожланиб келмоқда. Доира қайроқ, занг ва сафойиллар оймома маросимларида коҳинлар томонидан кенг қўлланилган. Нисо пештоқларида тасвирланишича доира диний маросим рақсларига жўр бўлувчи мақбул чолғу саналиб, айрим ҳолларда рақсга тушувчиларнинг ўзлари, баъзан эса махсус доирачилар томонидан ижро этилган.

Зарбли чолғуларда чалиш барча халқларда ҳам энг завқли ва зарурий машғулот бўлиб бу ҳақда мусулмон оламининг буюк файласуф олими Абу Ҳомид ғаззолий ўзининг «Кимиёи саодат» китобининг «Симонинг (баъзи) ҳаромлиғи баёнида» фаслида шундай дейди: - «Суруд ва рубоб ва чанг ва барбат ва най ароқ бирла бўлса ҳаромдур. Чунки бу нимарсалар шаробхўрлар одапидур. Ҳар нимарсаки, уларга хосдур-ҳаромдур. Чунки булар шаробни ёдиға келтирур ва анинг орзусини зиёда қилур. Аммо табла ва даф чалмоқ ҳаром эмас. Агарчи салосил, яъни занжирлари ва қайроғи бўлса ҳам. Чунки даф ва табла ҳеч асрда рад бўлмабдурки, ўзга нағмаларга муни қиёс қилиб бўлмас. Ҳазрати расул а.с. ҳузурларида даф чалибдурлар ва тўй маъракада даф-доира чалмоқға фармон қилибдурлар. Табла чалмоқ ғозийлар ва ҳожиларнинг расмидур» \* Бундан кўриниб турибдики мусулмон оламида бошқа чолғуларга қараганда зарбли чолғулардан даф-доира ва табла чалиш қўллаб қувватланган. Айниқса буни «Темур тузуклари»даги далиллардан ҳам билишимиз мумкин.

Ўзбек ҳарбий зодогонларининг юксак маърифатли вакили бўлган Амир Темур мусиқа санъатининг муҳим эстетик аҳамиятини маънавий омил сифатида ҳарбий мусиқа турларини кўшинларнинг жанговарлик руҳиятини олий даражада



сақлаб турувчи куч деб билган ва унинг ривожига катта эътибор берган. У тарихда биринчи бўлиб, аскарларни жанговар байроқлар ва мусиқа чолғу асбоблари билан тақдирлаш одатини ҳарбий удумга киритади: «Амр қилдимки, - деб ёзади «Тузуқлар»ида, - қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ёғаним лашкарини енгса, уни уч нарса билан мумтоз қилсинлар – фахрли хитоб, туғ ва ноғора бериб, уни баҳодир деб атасинлар» ( «Темур тузуқлари» 97 б).

Марказий Осиёда яхши таниш бўлган ноғора турлари кўс, табира, ал-табра, бир томонли ноғора, чиндоул, доул-паз, катта ноғора кабилардан фойдаланилган.

### **Зарбли чолғуларни асл маъносига қараб кўрадиган бўлсак**

Зарб арабча - урмоқ, ёки уриш деган маъноларни билдиради ва мазкур чолғуларда асосан зарб билан уриш, бармоқ билан чертиш, силкитиш ва бошқа ҳаракатлар орқали товуш ҳосил қилинади.

Уларда товуш ҳосил қилувчи унсур сифатида махсус қоплама (мембрана) ёки чолғу асбобининг танаси (корпус) хизмат қилиши мумкин ва булар икки турга бўлинади:

а) Мембранафон (қоплама) чолғулар, уларга махсус тери ёки пластик қопланган барабан, нағора, доира, том-том, литавраларнинг турли хиллари ва бошқалар киради;

б) Автофон (ўзи товуш берувчи) чолғулар бўлиб, уларнинг ўз танасидан товуш ҳосил бўлади. Булар: турли тарелка (жарас)лар, қайроқ, сафойил, ва бошқалар.

Ижро техникаси жиҳатидан зарбли чолғуларни чўплар, қўл бармоқлари билан, бир-бирига теккизиб (уриб) ва силкитган ҳолда чалинадиган ҳар-хил турлари мавжуд. Бундан ташқари улар паст, ўрта ва юқори регистрлиларга ажратилади.

**Дойра** - аниқ товуш баландлигига эга бўлмаган ва ўзбек халқ чолғулари ичида энг кенг тарқалган зарбли чолғулардан биридир. Дойранинг гардиши (бук, тут, ўрик, ёнғоқ, ток дарахтлари)ёғочларидан

Дойра ритмик ва динамик усул имкониятларига жуда бой чолғу бўлиб, унда иккала қўлнинг барча бармоқлари ва шапалоқ билан ижро қилинади. Доира айрим қадимий тасвирадагиларга нисбатан баъзи ўзгаришларга учраган. Масалан, ҳозирги доира гардишида кичкина лаппаклар ўрнатиладиган тешиқлар йўқ. Унинг ўрнига гардишнинг ички томонидан осиладиган маъдан ҳалқачалар, яъни «шинғироқ»лар мавжуд.

Доира ўзбек ва тожикларда «доира», «чирманда», «чилдирма», «дап», эрон ва мисрликларда «дафф», озарбайжонларда «дэф», «дойре», «гавал», туркманларда «депрек», айрим Шарқ мамлакатларида «дабу» номлари билан кенг тарқалган.


Доирада усул тизими қадимдан шаклланган бўлиб, устозлар томонидан «бум», «бак», «бакко» ёки «бакка», Хоразмда «гум», «так», «таққа» атамалари билан юритилган. Бунда «бум» нисбатан паст товуш бўлиб, тўртта бармоқни биргаликда доира ўртасига уриш натижасида чиқарилади. «бак» эса доира гардишига яқин жойига тўртинчи бармоқ билан уриб ижро этилади. қадимги манбаларда юқоридагидек «бум», «бак», «бакко», «бакка», ёки «Хоразм танбур чизиғи»да «гум», «так», «таққа» атамалари билан юритилган. XIX асрнинг ўрталарида доира усуллари бир чизиқли, («бум» чизиқнинг пастиди, «бак» чизиқнинг устиди) нотага туширила бошлаган.

Доира чап ва ўнг қўл шапалоқ ва бармоқларининг навбатма-навбат иштирокида чалинади. Халқ чолғу асбоблари оркестри ва шу мутахассисликда доира партияси ўнг қўл учун иккита ва чап қўл учун иккита нота чизиғига ёзилади ва улар акколада билан бирлаштирилади.

Доира ижрочилигида турли безаклар ҳам мавжуд бўлиб улар қуйидагича ифодаланади.

**«Нукта»** - доиранинг ўртасига ёки четига чертиб чалишни билдиради. У (.) белгиси билан ифодаланди.

**«Попа»** - доира гардишининг энг чеккасига жимжилоқни тўртинчи бармоқ устидан сирпантеришни англатади ва (▼) белгиси билан ифодаланади.

**«Илон изи»** - бошмалдоқ учи билан доира гардишининг терига туташган еридан ўзига томон сирпантеририб, дириллатиб чалишни билдиради ва 

илон изи чизиқча билан белгиланади.

**«Нохун»** - қадимдан кекса авлод доирачилари оммавий байрам ва сайилларда карнай, сурнай, ноғора билан биргаликда чалганда доира зарбларининг янада кучли бўлиши учун иккала қўлларнинг тўртинчи бармоқларига темир нохунчаларни кийиб чалишган.

**Катта ва кичик нағоралар** – турли катталиқдаги саполдан ясалган жуфт (иккита) туваклардан иборат зарбли чолғулар. Баъзида тувакчалар металлдан ҳам ишланади. Тувакларга таранг қилиб тортилган териларни товуши аниқ баландликка эга бўлмаса ҳам қиздирилганда кўтарилади.

Иккала нағоранинг бир-бирига нисбатан сози тахминан кварта оралиғида бўлади. Нағорага ёғоч чўплар билан урилиб товуш ҳосил қилинади. Нағора ўзининг кескин жарангли тембри билан ажралиб туради. Нағора партиялари бир чизиқда оддий нота ёзувида ифодаланади. Чизиқ остиди бам (паст)нағора товуши, чизиқ устиди зир (баланд) нағора товуши ёзилади.

**қайроқ** - тўртта силлиқланган узунчоқ қайроқ - тошчалардан иборат. У зарбли чолғулар таркибига киради ва турли ритмик-усулларни чалиш учун қўлланилади. Хоразм қайроқларининг иккитаси темирдан ва иккитаси тош-қайроқдан ясалади.

қайроқни ижрочи ҳар қўлида бир жуфтдан (бош бармоғига биттасини ва қолган бармоқларига бошқасини) ушлайди ва бир бирига уриши натижасида қуруқ чаққиллаган товуш ҳосил бўлади.

қайроқ асосан рақс куйларида асар колоритини бойитиш мақсадида ишлатилади.

қайроқда ижро қилинадиган штрихлар: **tremolo, staccato.**

**Сафойил** - зарблилар ичида ўзига хос чолғу бўлиб, шакқилдоқлар турига киради. У юқори томонига иккита катта темир ҳалқа ўрнатилган жуфт таёқча бўлиб, катта темир ҳалқаларнинг ҳар бирига ўн олти та темир ҳалқачалар кийгизилган.

Ушбу чолғуда товуш уч хил йўл билан амалга оширилади: кичик ҳалқачаларни титратиш, ижрочининг ўнг елкасига сафойилни уриш ва шунингдек сафойилни олдинга силкитиб катта ҳалқаларни таёқчага урилишини таъминлаш натижасида товуш ҳосил қилинади.

Сафойил асосан рақс куйларида халқ чолғулари ансамблига жўрлик қилади.

**қошиқ** - тут ёғочидан 160-180 мм, ҳажмида иккитаси ўйиб ясалади ва тери тасмачалар билан жуфт қилиб бойланади. қошиқларни силкитиш ёки қўлнинг кафтига уриш натижасида товуш ҳосил қилинади. қошиқлар ўзи яқка ҳолда ритмик усуларни чалиши ёки дойрага қўшилиши мумкин.

Ушбу чолғу дунёнинг турли мамлакатларида кастанъет ёки испанча кастанъет каби номлар билан раққослар рақс тушганда усулни янада бўрттириб кўрсатиш учун ишлатилади.

Ҳозирги даврда қошиқ халқ чолғулари ансамблида замонавий куйларни чалишда ишлатилади.

3. Машҳур чолғучиларининг ижодини намуна сифатида ўргатиш услублари.

Ўрта асрларга келиб деҳқончиликнинг ривожланиши, шаҳарларда бунёдкорлик ишлари, Моварауннаҳр ва Хуросонда адабиёт ҳамда санъат ривожига ижобий таъсир кўрсатди.

Айниқса Амир Темур давридаги ҳарбий юришлар натижасида турли мамлакатлардан келтирилган хунармандлар, олимлар, хонандаю созандалар шаҳар маданиятининг ўсишига катта ҳисса қўшдилар ва санойи нафиса билан қизиқувчи ёшларга ўз хунарларини ўргатдилар.

Бу даврда «“Ноғорахона” лар пайдо бўла бошлайди. Ноғорахона ва у ердаги бош ноғорачининг вазифаси кун чиқиши, тушлик ва кун ботиш пайтида куйлар чалиш, кейинчалик сутканинг ҳар соатига мўлжаллаб ижод қилинган мақом, шўъба ва овозаларни ижро қилиш, айниқса рўзайи рамазон ойларида рўзадорларни саҳарликка уйғотадиган куйлар чалиш ноғорахоналарда амалга оширилган.

Амир Темур томонидан отда чопиш, кураш, найзабозлик, қиличбозлик, ёйандозлик ва бошқа ҳарбий ўйин мусобоқалари ҳамда кўпқариларининг ҳар томонлама тақдирланиши ҳарбий мусиқа, айниқса очик ҳавода ижро қилинадиган дамли ва зарбли чолғуларнинг аҳамиятини оширди. Маҳоратли созандаларнинг етишиб чиқишига кенг йўл очиб берди. Бундай катта тантаналар Хиротда, Самарқанд ва бошқа йирик шаҳарларда «тарабхона», «томошагоҳ», «сайилгоҳ» каби майдонларда ўтказилган. Томоша ёки сайил бошланишидан олдин сурнай, карнай, тобил, ноғоралардан ташкил топган гуруҳ ижросида «Оломон йиғар», «Шодиёна», «Баҳри тобил» ва шуларга ўхшаш аҳолини йиғинга чорловчи куйлар чалинган.

Меҳтарлик гуруҳлари янада ривожланиб уларнинг дастурларида «Аскарый», «Меҳтарий», «Илғорий», «Сарбозча», «Дучава», «қашқарча», «Шарқия», «Усмония» ва бошқа куйлар ижро қилинган.

«Амр қилдимки, - деб ёзади «Тузуқлар»ида, - қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ё ғаним лашкарини енгса, уни уч нарса билан мумтоз қилсинлар – фахрли хитоб, туғ ва ноғора бериб, уни баҳодир деб атасинлар» («Темур тузуқлари» 97 б).\*

Шуниси эътиборлики, Амир Темур лашкарида мусиқа чолғулари фақатгина маънавий рамзиёт ҳисобланмасдан, балки кўпроқ ҳолларда асосан ҳарбий матонат, шижоат нишони, жангчиларнинг табақа ва мартабаларини кўрсатувчи ҳарбий даража белгисини англатган. Бу борада

«Тузуқлар»да шундай дейилади: -«Амр қилдимки, ўн икки катта амирларнинг ҳар бирига битта байроқ ва бир нағора берилсин. Амир ул умарога байроқ ва нағора, туман туғи ва чортуғ тақдим этсинлар. Мингбошига эса бир туғ ва карнай берсинлар. Юзбоши ва ўнбошига биттадан катта нағора берсинлар. Аймоқларнинг амирларига бўлса биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт бегларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, нағора, чортуғ ва бурғу берсинлар» («Темур тузуқлари» 100 б).\*\*

Амир Темурнинг мусиқа санъатини юқори даражада баҳолаши, чолғулардан ҳарбий нишон, жасорат рамзи сифатида фойдаланиши – жаҳон муҳораба санъати тарихида мислсиз воқеадир.

«Темур тузуқлари»да жангчиларни сафарбар этиш чоғида инсон овозидан, айрим махсус интонацион тузилмалардан кенг фойдаланилганлиги ҳақида маълумотлар келтирилади: «Яна амр этдим, - дейди у, - сипоҳилар ғаним

лашкарларига кўзлари тушиши ҳамоно, баланд овозда «Оллоҳу Акбар» деб такбир айтсинлар ва сурон билан(жанговар чақирик «урҳо-ур» солиб) душман чериги устига бостириб борсинлар» («Темур тузуклари» 125 б).

Амир Темур армиясининг ҳарбий оркестри – дамли ва зарбли чолғуларнинг хилма-хил турларидан ташкил топган. Уларнинг кўпчилиги

Турк ҳоконлиги, Сомонийлар, қорахонийлар ва Хоразмшоҳлар даврларида машҳур бўлган. Бунда азалдан Марказий Осиёда яхши таниш бўлган ноғора турлари кўс, табира, ал-табра, бир томонли ноғора, чиндоул, доул-паз, катта ноғора кабилардан фойдаланилган. Ўрта аср миниатюраларидаги тасвирларга қараганда, кўш нағоралар сипоҳий созандалар томонидан отнинг устида, эгарнинг икки тарафига жойланиб чалинган. Катта кўс ноғора эса аксарият миниатюраларда туянинг ўрқачига ўрнатилган ҳолда тасвирланган. Довул чолғуси ўша пайтда духул номи билан машҳур бўлган. Бир қальани забт этиш манзарасини тасвирлай туриб, Али Яздий ёзади: «Унда (яъни қалъада) 300 эркак духул ва сурнайларни чалиш билан тамоман машғул эди». Амир Темур оркестрида, шунингдек мусулмон Шарқда азалдан машҳур бўлган табла ва мисдан ясалган жарас (лаппак-тарелка) урма чолғуларидан кенг фойдаланилган.

Зафарномада коварга – коварка чолғуси жуда кўп жойларда тилга олинади. Манбаларда келтирилишига қараганда бу зарбли чолғу бўлса керак. «Лашкар ҳозир бўлиб, тартиб берилди, коварка ва бурғу уриб, юзландилар... (Зафарнома, 148 а)». Ушбу чолғу сўнгги асрларга оид манбаларда деярли қайд этилмайди.

Соҳибқирон ҳарбий оркестрининг дамли чолғулар гуруҳи хилма-хиллиги билан фарқланади. Бунда мисдан ясалган карнай, тирсакли карнай, нойи-румий, нойи эбан, сурнай ва қадимги туркий сўз «буғу»дан олинган бурғу чолғулари меҳтарлик гуруҳининг оркестр таркибига кирган.

Амир Темур қароргоҳидаги меҳтарлар гуруҳида бурғучилар доимо ҳозир бўлганлар. Али Яздий келтирган бир маълумотда айтиладики, қарши шаҳрини қамал қилиш чоғида «Соҳибқирон ҳазрат фармон бердиларки – бурғу чолсинлар, ки оқибат қарши аҳолисининг кўзларидан уйқу қочиб, нафир ва бурғу товушларидан тахайюр дуди уларнинг бошлариға урди ...» (Зафарнома 119 а). қарши забт этилгандан сўнг Соҳибқирон Дарвешак бурғучи исмли ҳарбий созанда хизматини алоҳида тақдирлайди. Бурғу чолғуси кейинчалик Бобур лашкарларини мусиқий чолғуси рамзи сифатида Ҳиндистон маданиятига ҳам кириб келади.

қадимги даврдан ҳозирги кунгача машҳур бўлган сурнайлар каторида темурийлар меҳтарлигида янги туркий анъаналар билан боғлиқ «Чабчиғ» ва «Шон» чолғулари ҳам кенг қўлланилади. Ҳожа Абдулқодир Мароғийнинг маълумотларига қараганда, чабчиғ кўпқамишли «мусиқор» (Оврўпадаги Пан флейтасига ўхшаш) асбобининг бир тури бўлиб, моҳир созандалар уларга ёрдамчи парда тешикчаларни қўшишган.

Ўша пайтдаги ҳарбий мусиқа турларининг мазмуни, оҳанг тизими хусусида манбаларда маълумотлар келтирилмаган. Уларнинг фақат номлари ва усул шаклларигина сақланиб қолган. Масалан Мароғий ўз рисоласида Самарқандда ижод қилган «Зарбул фатх» ва «Даври Шоҳий» усулларини келтиради.

Булардан кўришиб турибдики, Темур ва темурийлар даврида ҳарбий мусиқа мустақил жанр сифатида узил-кесил шаклланган, меҳтарлар гуруҳи эса янги чолғулар билан янада бойиган.

XVII асрга келиб тахт учун феодал урушлар икки дарё оралиғида жойлашган мамлакат ва халқлари орасида тарқоқликнинг кучайишига сабаб бўлди. Бунинг натижасида мусиқа санъатига бўлган эътибор ҳам анча сусайди. Марказий Осиё Бухоро, Хива ва кўкон хонликларига бўлиниб кетди. Ушбу хонликларда давлат тепасига келган хон ва амирларнинг шеърий ва мусиқа санъатига бўлган эътиборига қараб санойи нафиса турлича ривожланди. Бундай ривожланиш ҳам маҳаллий ўзига хосликни касб этди. Саройда меҳтарлар гуруҳлари қадимдан шаклланган ўз вазифаларини бажариб келганлар ва халқ ичидан чиққан созандалар, дамли чолғулар усталари дорбозлар, “Чодир ҳаёл” - кўғирчоқбозларга жўр бўлганлар, тўй, сайил ва байрамларда хизмат қилганлар.

қадимдан шу давргача халқ орасида қуйидаги чолғулар истефода қилинган:

**Ғажир - най, чўпон – най** чолғуси тўғри цилиндр шаклидаги икки томони очиқ най бўлиб, чўл бургутининг ғовак суягидан ишланади. Узунлиги 300 м.м. Бармоқ билан босиб чалинадиган 4 та тешикчадан иборат. Диатоник товушқаторга эга. У чўпонлар амалиётида кўпроқ қўлланилади ва лирик тарздаги кичик куйлар ижро қилишга қулай.

Ушбу найнинг беш тешиклиги ҳам мавжуд бўлиб, у бургут қанотининг гавдасига яқин жойидан ясалади. Ушбу найнинг бош томонидан тиш билан лабнинг оралиғида тепа жағга жойлаган ҳолда пуфлаб чалинади. У хуштаксимонлар оиласига киради.

**Ишвалак, ушбуллак, лойхуштак** - турли куш ва жонзотлар шаклида саполдан ясалади ва ҳар хил бўёқлар билан безатиладиган хуштаксимон чолғу. Унинг хуштак ҳосил қиладиган битта тешиги ва бармоқ билан босиладиган иккинчи тешикчаси мавжуд. Ишвалак асосан болалар ўйинчоғи сифатида қўлланилади.

**Сибизик** - (бизилловчи маъносида) 150 м.м., узунликдаги ғаров қамишдан ясалган чолғу. Унинг бош қисмида тилча кесиб очилган, бармоқ билан босиладиган учта тешиги бор. Товушқатори диатоник. Сибизик чўпонлар чолғуси бўлиб, унда шўх – ўйноқи куйлар чалинади. Сибизик Туркманларнинг дилли-туйдуқига ўхшайди.

**Най** - цилиндр шаклида 400 – 600 м.м. узунликдаги ёнлама чолғу бўлиб, мевали ёғочдан (ёғоч -най), бамбукдан (ғаров - най), оқ мисдан (мис - най), латундан (бринж - най) ясалади. Найда бармоқ билан босиладиган 6 та асосий тешик бўлиб, улардан ташқари пуфлаш учун тешик, ёғоч ва ғаров найларда асосий тешиклари орасида битта ҳамда қуйи қисмида яна тўртта тешиклар мавжудки, буларнинг барчаси най товушига чиройли тус бериш учун очилган. Найнинг товушқатори диатоник бўлиб, икки ярим октава (биринчи октава ля дан тўртинчи октава ре гача) товуш кўламига эга. Иккинчи октава ля товушидан юқори пардалар нафас босимини кучайтириш йўли билан ҳосил қилинади. Созандалар ижро давомида ва айниқса юқори товушларни ҳосил қилганда мураккаб (асосий пардаларда ўрта бармоқларни очган ҳолда «вилочнўй») аппликатурани қўллайдилар. Най тешикларини ярим очган ҳолда эса хроматик товушқатор ҳосил қилиш мумкин. Шунингдек, найнинг пуфланадиган тешигига ижрочи лабини пастроқ ёки юқори қўйиши натижасида товушни ярим пардага фарқ қилдириш мумкин.

XIX – XX асрларда яшаб ижод қилган найчилардан қўқонлик Рўзи найчи, Тошкентдан Шукуркул най, Камол най, Намангандан Бурхон най, Ҳасан най, Сайиджон Калонов, Дадаали Соатқулов, Махмуджон Мухамедов ва ҳозирги даврда энг машҳур найчилардан Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, ЎДК профессори Мирза Тойиров, Ўзбекистон халқ артисти Абдуллаҳад Абдурашидов ва бошқалар шулар жумласидандир.

Найнинг яралишига доир бир ривоятда айтилишича: Инсон пайдо бўлгандан кейин ерда ўсиб турган қамишни қирқиб олиб, ундан тешиклар очиб, най ясади ва чала бошлайди. Найнинг оҳангига маҳлиё бўлган ер юзидаги барча жонзот тирикчилик ташвишини унутиб (шер кийик билан, бўри қўй билан, тулки товук билан ва ҳ.к.) ҳеч нарсага парво қилмасдан ижрочининг изидан эргашиб кетаверишибди. Буни кузатиб турган Оллоҳу-таъло ердаги мувозанатни бузилганини кўриб инсоннинг қўлидан найни олади ва ундаги маҳлиё қилувчи ширани сўриб чиқариб ташлайди ва найни қайтариб беради.

Ҳозирги найнинг мафтункор овози ўша шираси сўриб олингандан кейинги ҳузури бўлса ундан олдингисининг таърифига сўз ожиз.

**қўшна**й ғаров қамишдан ясалган 220 – 250 м.м., узунликдаги жуфт найлардан ташкил топган чолғу бўлиб, найларининг бош томони ёпиқ ва учларидан 5 см., узунликда тилчалар кесиб очилган. Тилчалар ип билан хомут қилиб юқорига ва пастга (созлаш учун) суриладиган қилиб боғланган. қўшнада бармоқ билан босиладиган 7 (баъзан 8) тешик очилган. У икки октавага яқин, биринчи октава ре дан иккинчи октава си (учинчи октава до гача) диатоник товушқаторга эга бўлиб, иккинчи октава товушлари асосан нафас босими (передувания) натижасида ҳосил этилади. Лаб бошқаруви натижасида хроматик товушқатор чалиш мумкин. қўшна й иккита қамишни бирлаштириб орасига ипдан попук қўйилади. У ясалганда иккала қамиши ҳам бир тубдан олинади. Шундагина улар бир-бирига қойим соз бўлади. қўшна йнинг товуши кучли,

мунгли оҳангга эга. Асосан якка, ансамбл ва ўзбек халқ чолғулари оркестрида қўлланилади. Ҳозирги даврда Хоразм, Тошкент ва Фарғонада кенг тарқалган.

**Булабан, буломон** (форс. Балобам, боло – баланд, бом – паст, баланд ва паст регистрларда бирдек жарангловчи диапазони кенг чолғу маъносида) цилиндр шаклидаги қуввурининг узунлиги 300 м.м., бўлиб, карнайчаси устки томонидан қалинлаштириб мевали ёғочдан ясалган чолғу. Буломоннинг трости, яъни дудики - якка тили ғаров найчанинг устки томонидан (қўшнайкига ўхшаб) кесиб-тилиб очилган. Буломонда бармоқ билан босиладиган 8 та тешик мавжуд. Шулардан биттаси асосий тешикларга қарама-қарши, яъни орқа томонда жойлашган. Товушқатори диатоник бўлиб, лаб бошқаруви натижасида хроматик товушқатор ҳосил қилинади. Товуш кўлами икки октавадан сал ошиқ (кичик октава соль дан иккинчи октава соль (ля) гача). Унинг товуш тембри бўғиқроқ (бас) тусда бўлиб, асосан бахшилар ансамбли таркибида ва баъзан якка ҳолда ҳам қўлланилади. Драматик ва фожеъавий дostonлар мусиқалари буломон жўрлигисиз ижро этилмаган. Ўрта асрларда буломон қўшнайка ўхшаб жуфтланган яъни қўш буломон бўлган. 18-19 асрларга келиб бахши куйларининг суръати жадаллашиши натижасида буломонда техник маҳоратни ошириш эҳтиёжи туғилган ва якка буломон шаклида (бахшини икки томонида биттадан буломончи жўр бўлган) қўлланила бошлаган. Машҳур буломончилардан Хивалик Худойберган Қурбон ўғли, Бобо буломон, Сапо буломон, Матниёз ота, туркман Плак буломон, Марғилондан Ҳамроқул буломон, Саддин Саддинов, А.Тоғанов ва бошқалар. Ҳозирги даврда қўш буломоннинг қадимий нусхасини таниқли сурнайчи М.Матёқубов коллекциясида учратиш мумкин. Бугунги кунда ҳам шимолий Ўзбекистон, асосан Хоразм ва қорақалпоғистонда бахшилар ансамблларида кенг истеъфода қилинади.

**Сурнай** - (форс. Сур – тўй, байрам, най - қамиш, тўйда чалинадиган най деган маънони билдиради) Сурнай чолғусининг келиб чиқиши жуда қадимий бўлиб, бу ҳақдаги маълумотлар милоддан олдинги қалъалар деворларидаги тасвирлар ва ўрта аср миниатюраларида акс этган. Сурнай ҳарбий юришлар, тўй, сайл ва байрамларда асосий чолғу сифатида карнай, ноғора ва доиралар иштирокидаги чолғулар ансамблида қўлланилган.

Ўзининг тузилиши ва товуш ҳосил қилиниши жиҳатидан гобойга ибтидо бўлган сурнай танаси 400-450 м.м., узунликдаги мевали (ўрик, тут, ёнғоқ) ёғочдан цилиндр, баъзан конуссимон шаклда, карнайчаси кенгайтирилган ҳолда ясалади. Унинг бармоқ билан босиладиган 8 та тешиги бор. Шулардан биттаси асосий тешикларга қарама-қарши, яъни орқа томонида жойлашган. Баъзиларида тешикларининг оралари мис халқачалар билан халқаланган. Сурнай тили – дудики оддий қамишдан ип билан қаттиқ бўғилиб, бир-бирига қапиштириб ясалади ва сурнай мил-нилига кийгизилади. Мил ўз навбатида чолғу танасига ўрнатилган бачка (бачча- болача, сурнай ёғоч танасига нисбатан бошқача мевали ёғочдан ишланган)га кийгизилади. Мил-нилда эса айлана ёки букик эллипс шаклидаги (хайвон шохи, суяк, садаф ёки металлдан ишланган) ижрочи лабига тиралиб, нафасни ташқарига чиқишидан муҳофазалаб турадиган халқа ўрнатилади. Сурнай бир ярим, икки октава ҳажмидаги диапазон ва диатоник



товушқаторга эга. Ўзбекистонда сурнай тури икки хил. Фарғона-Тошкент сурнайи мензураси кенгроқ бўлганлиги сабабли товуши майин ва нолали, Хоразм сурнайи эса мензураси нисбатан торлигидан товуши кескин ва чийилдоқ. Иккала сурнайда ҳам товуш кўлами бир хил. Пастки товуши биринчи октава до-диез дан бошланиб, нафас босимини кучайтириш натижасида иккинчи октава си (учинчи октава до) товушгача бўлган диапазонни ўз ичига олади.

Сурнайнинг товуши кескин ва жуда ўткир бўлиб, унда товуш ҳосил қилиш мураккаб ҳисобланади. Бу жараён узлуксиз нафас билан ижро қилиш маҳоратини талаб этади.

Узлуксиз нафас билан чалишнинг моҳияти шундан иборатки, қадимги уламолар созни вақтнинг узвий бўлаги, яъни вақтда узилиш бўлмаганидек мусиқада ҳам қисқа бўлсада узилиш бўлмаслиги керак деб ҳисоблашган. Шунинг учун ҳам айниқса Хоразм сурнайчилигида узлуксиз нафас билан чалиш қабул қилинган ва ҳозиргача давом этмоқда.

Шунингдек, Хоразм дутор чолғучилигида ҳам узлуксиз рез (тремоло) билан чалиш бугунги кунгача ўзига хос услуб ҳисобланади ва уларнинг сурнай ижрочилиги билан узлуксизлиги ўхшашдир.

Узлуксиз нафас тури Ўзбекистон сурнайчиларида **қайтарма нафас** ёки Хоразмда **дам айлангириш** дейилади ва ҳозирги даврда ҳам қўлланилади. Бунда ижрочи лунжини шиширган ҳолда захира ҳавони лунжда сақлайди ва бурундан нафас олаётган пайтида захирадаги ҳавони чакка мушаклари ёрдамида сурнай найчасига йўллайди. Натижада ўпкага ҳаво ҳам олинади ва сурнайга юборилаётган нафасда ҳам узилишга йўл қўйилмайди. қайтарма нафасни ўргатиш учун машҳур Хоразмлик хон сурнайчиси Худак ота - Худойберган қурбон ўғли ўз шогирдларини қўлларига най қамиш бериб дам айлангириш тамойилини тушинтиргач, бошловчи сурнайчини ариқча четига ётқизган ҳолда найчани сувга тикиб пуфлатар ва сувда пуфакчалар ҳосил бўлиши узлуксиз давом этса, яъни нафас айланса шогирд сурнайни қўлига олган. Агар дам айланишида узилиш рўй берса сувда узлуксиз пуфак чикқунича машғулоти яна давом эттирган.

Ўзбекистонда икки хил сурнай ижрочилиги мавжуд. Улар Фарғона – Тошкент ва Хоразм услублари деб аталади.

Фарғона – Тошкент ижрочилик йўналишининг вакиллари тўғрисида ғулом Зафарийнинг 1930 йилларда тузилган шажарасида келтирилган созандалар номларидан биламиз. Шунингдек, кекса созанда ва бастакор устоз Мухторжон Муртазоевнинг айтишларига қараганда Андижоннинг Булоқбоши туманидан талайгина таниқли сурнайчилар сулоласи етишиб чикқан. Булар: Рустам Меҳтар, Одил Меҳтар, Ашурали Меҳтар, кўқонлик Рўзи найчи, Ҳамрокул буламон, Умнаткул кўшнайн, Марғилонлик Аҳмаджон Умурзоқов, Оқ мачитлик сурнайчи Калон Меҳтар Бобо, Тошкентдан Шукуркул най, Камол най, ака-ука сурнайчилар Нурулла, Саъдулла, Хайрулла Убайдуллаевлар, Абдуқаюм ота

Азимов, Маҳкам Собиров, Шамсимат ота Юсупов, ғуломжон Мирзаев, Намангандан Бурхон най, Ҳасан най ва бошқалар шулар жумласидандир.

Шунингдек, ушбу услубнинг махсус «Сурнай йўллари»дан Бузрук, Савти Бузрук, Наво, Савти Наво, Наво Чархи, Дугоҳ, Дугоҳ Ҳусайний, Дугоҳ уфори, Сегоҳ, Сегоҳ уфори, Уззол, Ироқ, Уфари Ироқ мақом шўьбалари асосида яратилган йирик туркумдаги асарлар ижро қилинади.

Хоразмда сурнай ижрочилигининг ривожланган даври Мухаммадраҳимхон Феруз хонлик қилган (1863-1910) замонида тўғри келади. Бу вақтда ака-ука Ҳасан ва Хусан Калот, Ёқуб буломончи, Сарик Меҳтар, Бобожон (Бува буломончи) сурнайчи, Худойберган қурбон ўғли ва 40 нафар сурнайчидан ташкил топган сурнайчилар, карнай ва ноғоралар жўрлигидаги ансамбл «Хон чиқар» (Хоразм Наво мақомининг сақили)ни хон чиқиш пайтида чалишган. Бунда Хон отининг ва уни етаклаб юрадиган шотирларнинг оёғига турли ҳажмдаги занглар тақилган бўлиб, улар куй усулига монанд оёқларини ташлаб юрган пайтда маҳобатли томоша – кўриниш ҳосил бўлган.

Бу даврда машҳур бўлган Дурди карнайчи номи ҳам кўп тилга олинади.

Хива хонлигида ғассоллардан олинаниган солиқни Ашур маҳрам карнайчиларга ойлик, яъни маош қилиб берар экан. Шунинг учун ҳам ушбу касб энг паст ҳунарлардан ҳисобланган ва ҳозиргача Ўзбекистоннинг бошқа жойларига қараганда Хоразмда карнайчилар деярли йўқ, карнай эса жуда камдан-кам ҳолларда истефода қилинади.

XX – асрда машҳур бўлган сурнайчилардан Худойберган қурбон ўғли, Матниёз ота, қурёз ота, Жуманиёз ота, меҳнат қизил байроқ орденли Абдушариф Тоғанов, Матёқуб дўхтир Оллаёров, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист қодир Бобожонов, Файзулло Матчонов, Йўлдош Тожиев ва айниқса Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, «Дўстлик» ордени нишондори Матрасул Матёқубовлар эл орасида таниқли устоз созандалардан ҳисобланади.

Хоразмда ҳам мақом шўьбалари асосида сурнай учун махсус «Сурнай мақомлари» яратилган ва улар Комил Хоразмий томонидан ихтиро қилинган «Танбур нота чизиги»да ўз аксини топган бўлиб, булар «Ифорий», «Зангбозий», «Зувоний», «Марвий I-II», «Гулҳо гулим», «Аламинг ёмон», «Ёр-ёр», «қоракўз», «Пухтаро гийр» мақомларидир.\* Шунингдек, «Мухаммаси Рост», «Мухаммаси ушшоқ», «Сақили Наво (бу асар хон чиқар деб ҳам юритилган)», «Мухаммаси баёз», «Уфори Наво», «Пешрави Дугоҳ», «Пешрав занжири», «Ҳафифи Сегоҳ», «Уфори Ироқ», «Зувоний» каби асарлар танбур мақомларидан бўлса, халқ куйларидан «Алиқамбар», «Надромаддин», «Бироллайим», Масхарабоз йўлларидан: «қум пишиги», «Тўрғай», «Чоғоллоқ», «Зумлақ», «Ротолло» ва бошқа куйлар ҳозиргача машҳур. Сурнай йўллариининг асосан никоҳ, суннат ва бошқа тўйларда ижро этиладиган турлари кенг тарқалган. Уларнинг аксарияти рақс куйлари бўлиб, туркумли «Шодиёна», «Катта ўйин», «Тановар», «Муножот» «Оразибон», «Норим-норим», «Ушлини уфориси», «Елапасаланди», «Бироллойим» (охиргисига ўхшаган кўшиқлар овози кучли хонандалар томонидан сурнай жўрлигида куйланган ва бундай жўрликда куйлаш фақат Хоразмгагина хосдир) ва айниқса «Сурнай лазгиси» халқаро миқёсда донғи

кетган рақс куйларидан ҳисобланади. Рақс куйларига кўпинча қайроқ жўрлигида ўйналади.

**Буғ** - сополдан ишланган 350 м.м., узунликдаги қувр (труба) бўлиб, ундан қадимда тегирмон дон янчиш учун тайёр экани ёки шаҳар ҳаммоми суви исиб ювиниш учун шай бўлганлигини билдириш мақсадида ташдорлар томонидан чақарик чалинган.

**Карнай** - (форс.- қарн – шох, най) ҳайвон шохидан ясалган най деган маънони билдиради. Ибтидоий даврлардан ҳар хил чақарик учун одам овозидан кучли товушга эҳтиёж пайдо бўлган ва натижада ҳали инсон томонидан метал кашф қилинмасдан бурун ҳайвонларнинг катта шохларидан турли ҳажмдаги карнайлар ясашган. Карнайнинг топилган қолдиқлари эрампдан олдинги уч мингинчи йилларга бориб тақалади. Карнай биринж-латундан ясалади ва узунлиги 3 метрча келадиган тўғри, баъзан букик, қўнғироқсимон карнайли табиий обертон товушқаторли чолғу ҳисобланади. Карнай асосий қувурининг ичидан 97-100 см. келадиган ва тобора кенгайиб (5 мм- дан 36 мм гача) борадиган ингичка ёрдамчи қувур ўтказилган. Бу қувур халқ тилида нил деб аталади ва у 37 мм келадиган карнай мунштуғига уланади. Карнай жуда узун бўлганидан икки ёки уч бўлакка бўлинади. Унинг товуши жуда кучли бўлиб, ижро пайтида карнайчи карнай оғзини ҳар томонга йўналтирган ҳолда (барчага эшитилсин учун) чалади. Унинг обертон товушлари кўлами бир октавадан ошмайди. Обертонлари прима, секунда, квинта, секста ва септима бўлиб, энг кўп фойдаланиладигани квинта, секста ва септима интервалларидир. Карнай ҳарбий юришларда, тўй, сайил ва байрамларда сурнай, нағора ва доиралар жамланган ансамбл таркибига кирган. У моҳир карнайчи томонидан яқка ҳолда ноғора ва доиралар билан ижро қилинадиган бўлса фақат карнайгагина хос бўлган товуш динамикасини яққол намаён қилади. Яъни ўзига хос глиссандо, вибрато ва товуш кучининг самараси ушбу чолғунинг улуғворлигини кўрсатади.

Карнай ҳозирги даврда ҳам кенг қўлланилмоқда. Тўрт, олти карнайдан ташкил топган ноғора, доира, сурнайлар таркибидаги ансамбллар тўй, сайил, байрам ва томошаларда хизмат қилмоқдалар.

**Бурғу** - қадимда туркий халқлар олтой ва сибирда ҳам яшаганлар ва буғу шохларидан карнай ясаганлар унинг номи шундан қолган.

## АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Маърузадан сўнг режалаштирилган дастлабки икки мавзу бўйича амалий машғулотлар маъруза машғулотининг мавзуси асосида ташкил этилади. Бунда тингловчилар мустақил равишда, шунингдек педагог томонидан таклиф этилган йўналиш бўйича амалий топшириқларни бажарадилар. Топшириқ ёзма, савол-жавоб тарзида ёки амалий ижро ёки бошқа шаклда бажарилиши мумкин.

Назарий таълим режалаштирилмаган амалий машғулотлар қуйи келтирилган режалар асосида ташкил этилади. Амалий машғулотлар тингловчиларнинг таклиф этилаётган мавзуга бўлган муносабатини ёзма, оғзаки жавоб ёки амалий ижро кўринишларида ифода этишлари учун имкон яратиши кўзда тутилган. Амалий машғулотлардаги режалаштирилган масалалар педагог томонидан махсус тайёрланган тарқатма материаллар, ёзма манбалар, қўшимча воситалар, шунингдек мусиқа чолғуларидан амалий фойдаланиш орқали тингловчиларнинг фаоллигини ошириш учун хизмат қилиши керак.

### *Саволлар:*

1. Анъанавий ижрочилик санъати авлодларга қай тарзда ўтиб келган?
2. Зарбли чолғуларнинг келиб чиқишига асос бўлган омиллар нима ?
3. Дамли чолғуларнинг яратилишига қандай омиллар сабаб бўлган ?
4. Торли чолғулар қандай яратилган ?
5. Ривоятга кўра нағма ва кўйни пиру-устози, яратувчиси ким ?

**1-Мавзу: Анъанавий ўргатиш услубининг замонавийлаштирилиши. Таълим тизимида чолғуларни ўрганиш борасида илғор тажрибалар (2 соат)**

### **Режа**

1. Ўзбекистон худудида тарқалган мусиқа чолғулари.
2. Янгидан яратилган ва такомиллаштирилган чолғуларнинг ўзбек мусиқа маданиятида тутган ўрни билан тинишиш.
3. Чолғуларни ўзлаштиришда анъанавий устоз шогирд тизими билан бир қаторда нота асосида ҳамда тинглаб ўрганиш кўникмаларини хосил қилиш

**2-Мавзу: Мусиқий таълим тизими ва унда чолғу ижрочилигининг тутган ўрни (2 соат)**

### **Режа**

1. Мусиқий таълимда узвийлик масалалари. Анъанавий мусиқа ижрочилигини ўқитишда таълимдаги муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари.
2. Мусиқий таълимни такомиллаштиришда назарий таълимни амалий кўникмалар билан мустаҳкамлаш масалалари. Анъанавий ва замонавий чолғуларда ижро маҳоратининг ўсиши.
3. Ижрочиликда эришилган амалий кўникмалардан фойдаланган ҳолда мусиқий таълим муассасалари учун методик қўлланмалар яратиш масалалари. Ўзбекистонда анъанавий ва замонавий чолғу ижрочилиги тарғиботи.

**3 - Мавзу: Чолғуларни ўзлаштиришда нота асосида эшитиб ўрганишнинг фарқли томонлари. Миллий асарларни ўзлаштириш (миллий чолғулар)да анъанавий ва замонавий услубларни қўллаш йўллари (2соат)**

**Режа**

1. Миллий чолғуларнинг анъанавий ва замонавий таснифи.
2. Камонли, торли чолғуларнинг ижро апаратини қоидалари.
3. Пуфлама чолғуларнинг имкониятлари ва хусусиятлари.

**4 - Мавзу: Ижро дастури ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда якка машғулотлар масалалари. Гуруҳли ва якка машғулотларни режалаштириш (2соат)**

**Режа**

1. Анъанавий ижрочиликни ўргатишда устоз шогирд тизими ва замонавийлик.
2. Анъанавий ижрочиликда машқ ва замонавий ижрочиликда этюдлардан, гамма ҳамда аккордлардан самарали фойдаланиш.
3. Анъанавий чолғу ансамблининг ижрочилик қонун қоидалари.





Бухоро мусиқа техникуми ўқитувчи ва талабалари. 30-йилларнинг ўрталари



**5- Мавзу: Ўзбек миллий музыка асарлари талқини. Машхур чолғучиларнинг ва улар яратган услубларни таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари (2соат)**

**Режа**

1. Мақомларнинг турли ижро вариантларини таққослаш.
2. Мақом ва халқ музыка асарларидаги доира усуллари.
3. Машхур чолғучиларнинг ижодини намуна сифатида ўргатиш услублари.













Кўчма сайёр машғулот Ўзбекистон давлат консерваториясида олиб борилаётган машғулотлар, мусиқий анжуманлар ва оркестр-ансамблларнинг иш фаолиятини кузатиш орқали ташкил қилинади

### **Мустақил таълим учун бериладиган вазифалар:**

Тингловчиларнинг “Анъанавий чолғу ижрочилиги услубияти” фанига оид мустақил ишларини ташкил этишда уларга:

а) янги асар матнини кўриб танишиш, куйнинг асл мақсадини англаш, метроритмик тузилиши, динамикаси, штрихлари, асарнинг характери ва мақсадини бир қарашда аниқлаш;

б) мусиқий асарни мураккаб бўлган жойларини ҳисобга олган ҳолда суръат тезлигини (вақтинчалик) белгилаш;

с) талабани мусиқий матнини тўлиқ қамраб олишга (кўриниши, мазмуни) ундаш, бунда унинг диққати ижро этилаётган бир жумла эмас, бир неча жумла олдинга, ҳатто куйни давомига қаратилиши зарур.

Талабанинг ижро қилиш ва куй матнини ўқиш, ёдлаш малакаларини ошириш учун созандалар ансамбли асарларидан олинган ижрочи учун мураккаб қисмларини такрор чалиш, шунингдек, ўқувчига таниш асарларни бошқа пардадан (транспозитсия) ижро қилиш ҳам ушбу малакани янада такомиллаштиради.

## ГЛОССАРИЙ

Достон сўзи *форсча*қўлнинг давоми, бармоқ ўрни, парда деган тушунчаларни англатади. Истилоҳий маънода эса афсона, ривоят, эртак, ҳикоя, поэма деган маъноларни билдиради.

Шаман – тунгусча сўз бўлиб - «руҳ - пари»ларга ишонувга асосланган қабила дини. Бунда шаман бошқарувидаги руҳлар орқали унга сиғинувчиларнинг муроди ҳосил бўлади деб ишонилади.

Қом, парихон эса инсон билан ибтидо ўртасидаги боғловчи-воситачи, қора куч (жин) ларни ҳайдовчи вазифасини бажарган.

Ўзан (ўзан, ўзмаг-ўзиб кетмак, олдинда борувчи, ақилли шоир) деб юритилган.

Жиров тушунчасини Маҳмуд Қошғорий таъбирича жиров – йирғов, шеър тўқувчи созанда, доно оқсоқол деб таърифлайди. Жировлар айтадиган энг севимли жанр бу тўлғовдир (тўлғов – ўйланиш, фикр юритиш).

Ошиқ, баъзи туркшунос (А.Набиев, В.Радлов, М.Тахмасиб) олимларнинг фикрига кўра «Ошиқ» ва «Ашула» (Ошила - едир, ҳазм қилдир) сўзларининг асосий ўзаги бир бўлиб, қадимги туркий «Ош» ошиламоқ, ҳазм қилдирмоқ, (ўз фикрини, мақсадини, хохишини), сингдирмоқ, руҳиятини тўйинтирмоқ деган маъноларни англатади.

Бахши – мўғулча ва бурятча бахша, бағша - ўқитувчи, Синскритча қаландар, дарвеш, устоз, маърифатчи деган маъноларни билдиради. Профессор А.Фитрат таърифича: - «Турк мусиқасининг бизда қолғон энг бурунги сўзлари бахши, ўзан, кўбиз сўзларидур. Бахши сўзининг бурунги маъноси эл шоири, чолғувчисидир. Эл орасинда кўбиз ё дўнбира чалиб достонлар ўқуб юрган кишилар шоир, чолғучилар бор, биз шуларга бахши деймиз. Ҳолбуки Навоий замонида бу сўз уйғурча ёзғон котиб маъносида ишлатилар эди. Кўпирлизодининг «Зич илхони» дан кўчирмасига кўра «Бахшилар ҳар ойда уч кун парҳез тутуб ибодат қилалар ва белгили емаклар еярлар эмиш». Демак булар бир турли фолчи авлиёлар маъносида ишлатилган бўладир»

Гўянда – форсча - айтувчи, Бобурномада – «Созандалар соз чалдилар, гўяндалар нома айтдилар» дейилади. Бу ибора ашулачиларга нисбатан Хоразмда ҳозир ҳам ишлатилади.

Жомоқчи – (жомоқ - эртак, ҳикоя), достонни тўлиқ биладиган бадихагўй (импровизатор). Йирчи – (йир – жир, кўшиқ), достонлардан парчалар ёдлаб айтиб юрадиган кўшиқчилар.

Соқий, Юзбоши, аёл достончиларни Қиз бахши, Халфа ва бошқа номлар билан атаганлар.

Нома- бахшилар тилида достон куйлари шундай юритилади ва улар турли мактабларда ҳар-хил шакллангандир. Хоразм достон ижрочилигининг Ширвоний услуб номалари 72 та бўлиб, улар туркумларга бўлинади: «*Найларман*»лар тўртта, «*Нолиш*»лар еттита, «*Илғор*»лар бешта, «*Эшвой*»лар бешта, «*Бахши мухаммас*»лар учта, «*Ширвоний*»лар учта, «*Шо кўчди*»лар учта, «*Зоринжи*»лар иккита. Шунингдек, «*Бобохоним*», «*Гуландом*», «*Сарвигул*» каби жуда гўзал куй-номалари бор. Бу номалар достон шеърларининг вазни ва

бўғинларига қараб маълум ижрочи - бахшининг билими, куй танлаш диди ва овоз имкониятларига кўра танлаб олинади ва зарур ҳолда, шеърларга боғлаб ўкилади. Қашқадарё-Сурхондарё “Қамай” мактабида

---

Эй дўмбирам гажакдор,  
Ўттиз икки номанг бор.  
Ҳаммаси ҳам мафтункор,  
Бирин чалсам бири бор.

деб 32 нома борлиги қайд этилади. Шулардан «*Чўпони*» номалар учта, «*Келиной*» ўн тўртта, «*От ҳайдаш*» учта, «*Қўй қайтариш*» учта, «*Лоқай жилов*» ва шунингдек, кўпгина бахшиларнинг номлари билан боғлиқ номалар яратилган. Эргаш Жуманбулбулнинг қуйидаги шеърида Нурота (Қўрғон кишлок) мактаби услубига оид дoston номалари санаб ўтилади:

Йигирма хил оҳанг билан сўз айтиб,  
Йигирма хил нома дўмбира чертиб,  
Хоҳ катта хоҳ кичик эшитса,  
Ҳар қандай одамни балқитиб эритиб.

Мехтарлик (мехтар-форсча бошлиқ, зобит, раҳбар) кўшлари, гуруҳлари фаолияти анча ривож топган. Уларнинг таркиби уч нафар (сурнай карнай доира) дан то ўн беш нафаргача бўлган созандани ўз сафига бирлаштирган. Улар очиқ ҳавода чалинадиган чолғу ижрочиларидан бўлган. Мехтарларнинг вазифаси кучли мусиқий товуш-сас, дабдаба ва асъаса билан душманга даҳшат солиш, лашкарларга рухий мадад бериш, куй чалиб халқни жанг бошланганидан, кўшиннинг қайтиб келишидан, ғалаба тантанасидан, хоннинг чиқишидан ва бошқа воқеа ҳамда байрам, сайил ва тўй тадбирлардан огоҳ этишдан иборат бўлган.

Мусиқий асар: Маълум бир мусиқий асар Б.Асафьев таъбири билан айтганда уч хил кўринишда мавжуд бўлади.

Бу нота матни, яъни ёзув асосида.

Ижрочи томонидан талқин қилинган жонли ижрода.

Тингловчининг ҳаётини тажрибаси ва бадиий образларнинг у томонидан қабул қилиниши натижасида асарни ҳақиқий ижро жараёни амалга оширилади.

Мусиқий ифода воситалари: товуш ҳосил қилиш ва унинг акустик асослари, мусиқий товуш, сознинг тозалиги (интонация), товуш туси (тембр), нола (вibrато), усул (ритм), ўлчов, суръат, агогика, артикуляция, динамик белги ва бошқалар киради.

Зоҳирий (ташқи) эшитиш орқали яккахон созанда, ҳофиз, ансамбл ёки оркестр томонидан ижро қилинган асарни барча жиҳатлари: баландлиги, тембри, усули ва мусиқий матнини англаб олади. Маълумки бундай устозона услуб шарқ халқларида жуда кенг тарқалган бўлиб, қадимдан отадан болага, устоздан шогирдга айниқса мусиқий мерос намуналари оғзаки, яъни эшитиш-тинглаш орқали амалга оширилган ва бизгача етиб келган.

Ботиний (ички) эшитиш: Бунда инсоннинг ички туйғуси, яъни олдин эшитилган, қулоғига таниш бўлган ҳаёлидаги асар кўзда тутилади. Бу ҳиссиёт бешта жиҳатда намаён бўлади:

а) олдин кимнингдир ижросида эшитилган ва хотирага ўрнашиб қолган муסיқий образлар;

б) ўзи қачонлардир ижро қилган асар ёки куй қисмини хотирлаш;

в) асарни нотадан чолғу асбобисиз ўқиган ҳолда садоланишини тасаввур қилиш;

г) чалиш ёки ўқувчига тушунтириш учун асар ва унинг қисмлари композициясини ҳаёлда шакллантириш;

д) ижро жараёнида бирданига тайёргарликсиз (экспромт) бадиха (импровизация), намуд (кўриниш), авж, (гул партав) ёки янги қисмлар ижод қилиш.

Ботиний ва зоҳирий эшитиш йиллар ўтиши билан билим, тажриба, малака ошгани сайин ривожланиб, сайқалланиб боради. Шунинг учун ҳам таълимнинг биринчи қадамларидан бошлаб муסיқий эшитишни ва эшитиш назоратини ривожлантириш ўта муҳимдир.

Муסיқий хотира - инсон руҳий жараёнининг муҳим жиҳатларидан бири ёд олиш ва хотирада сақлаш бўлиб, унинг моҳияти эса сақлаб қолиш ва зарур пайтда ўша хотирадагиларни маълум бир восита орқали юзага чиқариш-намаён қилиш ҳисобланади.

Хотира турлари:

а) товуш баландлиги, кучи, тембри, лад тизими, усули, оҳангдошлиги, куй ва кўшиқ шаклини эса сақлаш билан боғлиқ хотира турлари;

б) инсон қиёфаси, табиат манзараси, буюм намунаси, бирор образ, нота ёзуви, уларнинг чўзими, туроқланиши ва бошқаларнинг қоғозда – ёзувда, экранда ифодаланиши кўзда муҳрланади ва кўриш хотирасига киради; в) турли ҳаракатларни эслаб қолиш ва уни қайтариш (дирижерлик, рақс, пантомима ва ҳ.к.), чолғу асбобини тана сезги органлари (лаб, қўл ва бармоқлар, нафас органлари ҳаракати ва ҳ.к.) сезиб эслаб қолиниши сезги-ҳаракат хотираси;

---

г) эснаш, қулиш, йиғлаш, лаззатланиш, таъсирланиш, эмоция туйғуларини эса олиб ўзида акс эттириш ҳис-ҳаяжон хотираси;

д) ҳикоя, роман, шеър, мақол, топишмоқ ва бошқалар сўз-мантиқ хотираси турларига киради.

Хотирани янада мустаҳкамлаш учун устоз созандалар (Г.Г.Нейгауз) томонидан муסיқий асарни ёд олишда қуйидагича йўл тутилиши уқтирилади:

а) асарни нота билан чолғу асбобида чалиб эса сақлашга ҳаракат қилиш;

б) нотасиз чолғуда ёддан чалиш;

в) чолғу асбобисиз нотага қараб кўриш орқали кўз хотирасида мустаҳкамлаш;

г) нотасиз ва чолғу асбобисиз ҳаёлдан ўтказиш орқали муסיқий хотира мустаҳкамланади.

Муסיқий хотира мустаҳкам бўлиши учун нафақат аклий хотира (қуввайи ҳофиза), балки, «қалб хотираси» зарурлигини кўпчилик олимлар таъкидлашади.

Усул сезгиси муסיкий асарларнинг тузилишида энг асосий омиллардан бири бўлиб, ижрочилик жараёнида катта аҳамиятга эга. У инсон организми билан табиатдаги ўзаро ўлчов ва ритмик боғлиқлик ҳамда мутаносибликни ифодалайди. Бунда инсоннинг юрак уриши, нафас олиши, қадам ташлаши, ҳиссий (эмоционал) ҳаракат сезгилари табиатининг барча жиҳатлари билан боғлиқдир.

Мақом (мақам, муғом) арабчадан – ўрин, жой, парда деган маъноларни билдиради.

Достон, Дастгоҳ бармоқ ўрни, кўл ўрни яъни чолғу дастасида бармоқ билан босиладиган парда ва товушлар тизими маъносини билдиради.

Навба ёки Навбати мураттаб навбатма-навбат тартибга туширилган куй ва ашулалар туркуми.

Кулукий, килкий – (хаттотлар камиш қаламининг кесиб ўткирланган учи ҳам шундай аталади.) яъни учкур, ўткир, кескин овоз,

Димоғий – тамоққа куч бериб чиқариладиган овоз,

Халкий – халқум орқали, чуқур нафас билан чиқариладиган очик овоз.

Бинниги овоз чиқариш услубида томоқда товуш ҳосил бўлиши билан бош тебрантирувчи (резанатор)лар ва танглайга урилиб, бурун ва оғиз бўшлиғи орқали ташқарига йўлланиши натижасида товуш ҳосил қилинади. Хоразм ашулачилари Матюсуф Харратов ва Мадрахим Ёқубов (Шерозий)лар ижросида бинниги усулубининг барча яхши томонлари ва камчиликларини айниқса яққол сезиш мумкин.

Гуллиги овоз чиқариш услубида нисбатан кўпроқ товуш кўкрак резанаторлари жаранглашидан чиқиши ва томоқ билан оғиз бўшлиғи орқали ташқарига йўлланиши натижасида юзага келади.

Жўрахон Султонов бутун бир Фарғона водийси санъатини ўз давридаги етук хонандаси ва бизга бу санъатни етиб келишида асосий кўприк вазифасини ўтаганлар.

Ишками овоз пайларидан таралган товуш дастлаб томоқ танглай ва бош тебрантирувчилардан кучайиб ўтиб, халқум бўшлиғидан ташқарига йўлланади.

Катта ашула жанри ҳам жуда қадимий санъат турларидан бўлиб, унинг келиб чиқиши ҳозирги кунда ҳам кўп баҳс ва тортишувларга сабаб бўлмоқда. Бирлари бу жанрни “диний муסיқалар билан боғлиқ,” деса, яна бирлари “шеърларни юқори овозда куйлаш орқали вужудга келган,” дейишади, яна бошқалари “камбағалчилик даврида муסיкий созларни сотиб олишга қурби етмаган баланд овозли хонандалар санъати,” деб билади.

Айрим санъаткор ёшлар катта ашула деганда бирор бир куйга тартибсиз солинган, усулсиз равишда чўзиб куйланадиган асар дейишади. Аслида эса катта ашула маълум мезон ва қонуниятларга асосланган мустақил ва етук бир санъат навидирки, буни ўрганиш ва ёшларга ўргатиш муסיкий меросимиздаги энг муҳим вазифалардандир.

Суворий- Хоразм воҳасига мансуб жанрлардан бўлиб, унинг қанчалик қадимий эканлигини Ислом динининг кириб келиши ва диний муסיқалар билан



боғланади. Соз санъатининг сувора жанри, тасаввуф яъни сўфилик оқимининг мусиқа санъатидаги кўринишидир.

Кўпчилик устозлар суворий сўзини ўзликдан кечиш, таркидунёчилик, Мосуво бўлиш, яъни “суво” ўзагидан олинганлигини таърифлашса, баъзилари отлик-чавандоз маънолари билан боғлиқ эканлигини ҳам айтишади.

**Аккорд** (ит. Accordo, фр. Accord - бирдамлик)– турли баландликдаги уч ва ундан ортиқ товушларнинг қўшилиб, яхлит ҳолда янграши. Аккорд одатда терция интервали бўйича тақсимланадиган товушлардан ҳосил бўлади. Тўрт товушли аккорд – септаккорд, беш товушли аккорд – нонаккорд, олти товушли аккорд – ундецимаккорд дейилади.

**Ансамбль** (фр. Ensemble - биргаликда)- 1. Вокал ёки чолғу мусиқа асарининг бир неча ижрочи томонидан ижро этилиши. 2. Бир тўда санъаткорларнинг бир бутун бадиий жамоа ҳолда чиқиши. 3. У қадар катта бўлмаган хонанда ёки созандалар жамоаси учун яратилган мусиқа асари. Ижрочилар сонига қараб бу ансамбллар турлича аталади. Икки ижрочи – *дуэт*, уч ижрочи – *триоёки терцет*, тўрт ижрочи – *квартет*, беш ижрочи – *квинтет*, олти ижрочи – *секстет*, етти ижрочи – *септет*, саккиз ижрочи – *октет* ва ҳ.к. Баъзан ансамбль сўзини оркестр ёки хор жамоасининг кичрайтирилган турига ҳам айтилади.

**Аппликатура** (нем. Applicatur - кўймоқ, босмоқ) – мусиқа чолғу асбобларини ижро қилганда бармоқларни тўғри қўйиш ва алмаштириш тартиби. Бу тартибнинг ноталарда кырсатилиши ҳам аппликатура дейилади. Аппликатура араб рақамлари билан ноталарнинг ости ёки устига қўйилади.

**Диатоника**(юн. Diatonikos – бир тондан иккинчи тонга ўтиш) – ладнинг асосий босқичлари изчиллигидан вужудга келадиган мусиқий товушлар тизими. Табиий мадор, минор ва ўрта аср ладлари учун асос бўлган асосий етти поғонадаги тон ва ярим тонлар диатоникага киради.

**Диатоник гамма** – ладдаги асосий товушларнинг бирин-кетин изчиллиги. Тўлиқ диатоник гаммада еттита товуш бўлади.

**Динамика** (юн. Dinamikos - кучли) – мусиқий товушларнинг қаттиқ-секин ижро қилиниши. Динамика товушни турлича ифодалаш, яъни бир йўла қаттиқёки секин, аста-секин кучайтириш ёки секинлаштириш, айрим товушларни алоҳида таъкидлаб эшиттириш в.б. билдиради. Динамиканинг асосий турлари: forte - қаттиқ, кучли; piano – секин; crescendo – товушни аста-секин кучайтириш; diminuendo – товушни аста-секин пасайтириш.

**Интервал** (лот. Intervallum – оралик, масофа) – икки мусиқий товуш ўртасидаги оралик. Бунда товушлар бир вақтда янграса *гармоник интервал*, бирин-кетин янграса – *мелодик интервал* деб аталади. Асосий интерваллар – *прима, секунда, терция, кварта, квинта, секста, септима, октава*.

**Лад**– турғун ва нотурғун мусиқий товуш поғоналарининг ўзаро боғлиқлигига асосланган товушлар тизими. Замонавий мусиқада етти поғонали мажор ва минор ладлари асосий ладларҳисобланади.

**Оркестр** (юн. Orchestra - қадимги юнон театри сахнаси олдидаги майдонча) - турли чолғу асбобларда чалиб, ижрочиларнинг ушбу гуруҳи учун ёзилган

музиқа асарини биргаликда ижро этувчи созандастарнинг катта жамоаси. Чолғу асбобларининг таркибига кўра оркестрларнинг турлари: *симфоник* – тўлиқ таркибдан иборат, *торли* – камонли чолғулар, *дамли*- ёғоч ва мис дамли чолғулар, *шовқинли* - урма-зарбли чолғулар, ёки *эстрада-симфоник* – юқорида санаб ўтилган чолғуларга электр-чолғулар, яъни гитаралар, синтезаторлар кабиларнинг қўшилиши асносида.

**Партитура**(ит. *partitura* – бўлинган, тақсимланган) – ансамбль, хор, оркестр учун ёзилган кўп овозли музикаий асарнинг нота ёзуви. Унда барча овозларнинг партиялари жамланган. Партитурада партияларнинг тақсимланиб келиши юқоридан қуйи томон турдош чолғу асбоблар бўйича келади. Ўз навбатида, бир турдаги чолғуларнинг энг юқори регистрга мансуби юқорида, қолганлари регистри бўйича пастки сатрларда ёзилади.

**Партия**(музиқада)– 1. Ансамбль қатнашчиларидан бирининг нота ёзуви. 2. Соната шаклининг экспозициясида асосий мавзулар бош партия, ёрдамчи партия, якунловчи партия сифатида келади.

**Регистр**(лот. *Registrum* – рўйхат, ёзиб, қўйиш) – музикаий матонинг ошанггини юқори, ўрта ва пастки қисмларга мансублиги бўйича ажратиш.

**Реконструкция** (лот. *Re* – «янгилаштириш» маъносини билдирувчи сўз ясовчи қўшимча, ва *constructio* - тузилма) - қадимий музикаий чолғуларни қайта тиклаш. Ушбу атама замонавий музикаий чолғушуносликда халқ чолғу асбобларини тиклаш ва оркестрга мансуб турлари (пикколо, альт, бас ва б.)ни яратиш маъносида қўлланилади.

**Соз**– 1. Товушларнинг баландлик ҳолати ва муносабати. Чолғу асбобларидаги соз уларнинг товушқатори тузилиши ва баланд-пастлигини аниқлайди. Оркестр ва ансамбллар сози шу жамоадаги чолғу асбобларнинг бири-бирига бўлган баландлик муносабатларига кўра созилади. 2. Торли чолғу асбоб.

**Тембр** (фр. *tembre* - қўнғироқ, ажратиш белгиси) – товуш туси, ҳар бир музикаий чолғу ёки хонанда овозининг ўзига хос товуш характери. Чолғу асбобининг тузилиши ва шаклига кўра унинг тембри турлича бўлади.

**Темперация** (лот. *Temperatio* – тўғри муносабатда, бир ўлчамда) – музикаий оғоналар оралиғидаги интерваллар муносабатининг тенглиги. Октава оралиғининг тенг 12 ярим тонга бўлиниши бир текис температура бўлади.

**Товушқатор** – чолғу асбобида чалиниши ёки киши овозида айтилиши мумкин бўлган товушқатор. У юқори кўтарилаётган ёки қуйи тушаётган қатор товушлар тизмасида тузилади.

**Транспозиция** (лот. *Transponere* – жойини ўзгартмоқ) – товушларни бошқа баландликка кўчириш. Транспозиция турли шароитда қилинади: ёзилган музика асари хонанда овозига ноқулай бўлса; бир чолғу асбобдан иккинчисига кўчириш зарурати бўлса; ёзилган ноталар ўқиш учун ноқулай бўлса. Мазкур ҳолларда музика асарини бир тоналликдан иккинчи тоналликка транспозиция қилинади; бунда унинг характери, ритми ва бошқа унсурлари ўзгармайди.

**Транспозицияланувчи чолғулар** – қуйи ижро этилганида нота ёзувида ёзилганига кўра паст ёки баланд товуш билан янграйдиган чолғулар. Масалан,

қашқар рубоби, афғон рубоби янграшига нисбатан бир октава юқори ёзилади. Най пикколо эса янграшига нисбатан бир октава паст ёзилади.

**Унисон** (ит. unisono – бир хил садо) – бир хил баландликдаги икки (ёки бир неча) товушнинг бир вақтда янграши.

**Хроматизм** (юн. Chroma -ранг) – диатоник ладдаги поғоналарнинг ярим тондан ўзгариши. Улар альтерация белгилари – диез ёки бемоль билан кўрсатилади. Хроматик ярим тон бир поғонадаги икки турли товушдан тузилади. Масалан, «до» ва «до-диез».

**Хроматик гамма** – куйнинг ярим тонлар бўйича баланд-пастга изчил ҳаракати. Тўлиқ хроматик гамма 12 товуш (ярим тон)дан иборат. Гаммадаги хроматик ва диатоник ярим тонларни тартибли алмашилиб келиши лад тузилиши (мажор ва минор) ва ҳаракат йўналиши (юқориланиши ёки пасайиши)га боғлиқ. Хроматик гамма диатоник гаммадаги бутун тон поғоналарини кўтариш ёки пасайтириш йўли билан тўлдирилади.